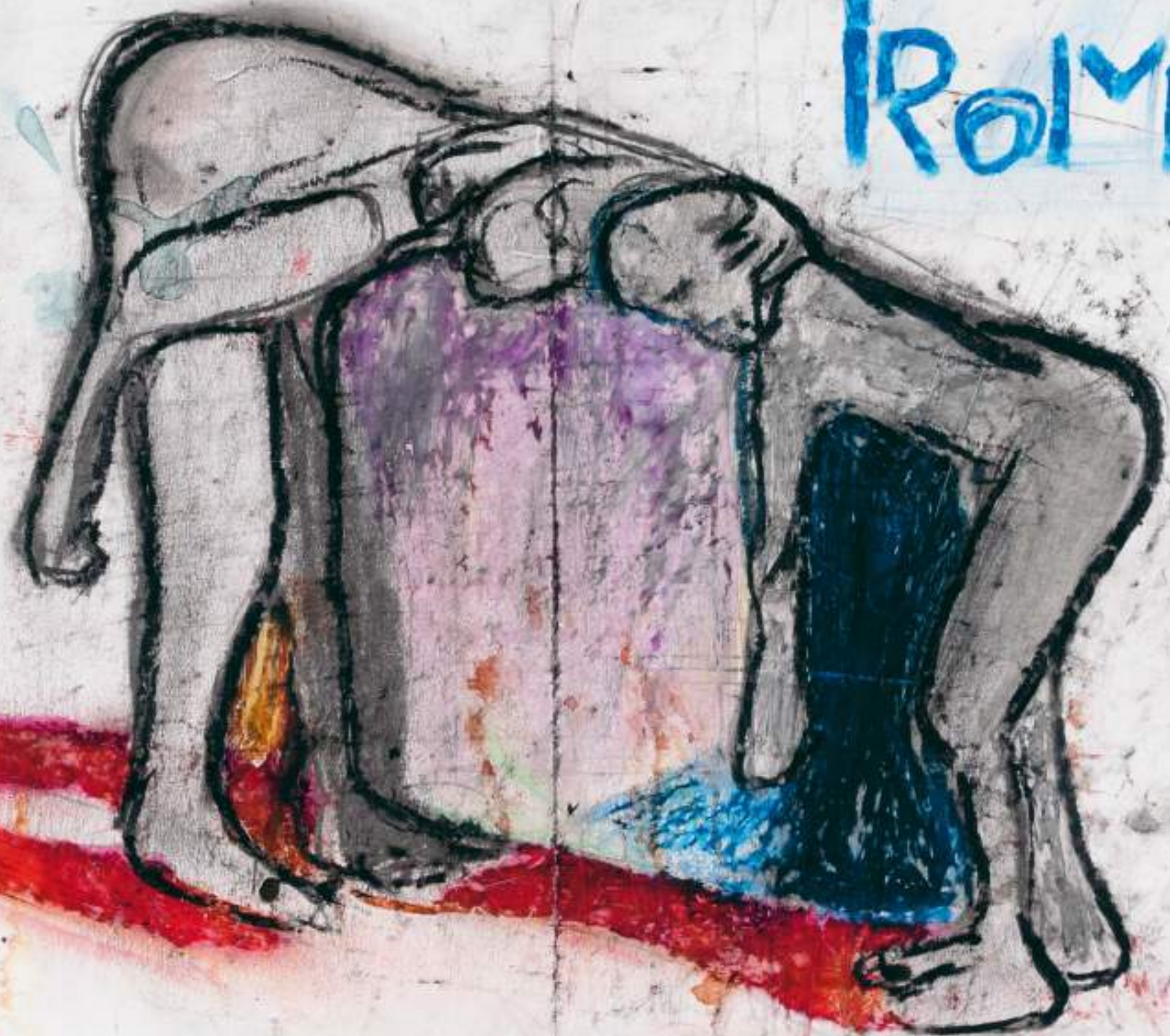

RAMU

ROSSER-JAW

Museum

2013

ROMU 2013

ROSKILDE
FREDERIKSSUND
LEJRE
MUSEUM

EX LIBRIS

ROMU 2013

Årsskrift fra Roskilde Museum

ROSKILDE MUSEUMS FORLAG

ROMU 2013

© Forfatterne og Roskilde Museums Forlag 2014

Forfattere:

Sofie Laurine Albris, mag.art., Roskilde Museum

Ole Thirup Kastholm, museumsinspektør, Roskilde Museum

Per Lund, fhv. direktør ved Sct. Hans Hospital

Jens Christian Moesgaard, museumsinspektør, Den Kgl. Mønt- og Medaillesamling

Thomas Roslyng Olesen, museumsinspektør, Roskilde Museum

Anette Schmidt, grafisk designer, Roskilde Museum

Eva Tønnesen, fhv. stadsarkivar i Roskilde

Jens Ulriksen, museumsinspektør, Roskilde Museum

Anne Kirstine Vestergaard, stud.mag., Roskilde Museum

Baggrundskort, målebordsblade og ortofotos er gengivet
med tilladelse fra Kort- og Matrikelstyrelsen.

Redaktion: Jens Ulriksen

Omslag: Peter Brandes

Grafisk tilrettelæggelse: Grønagers Grafisk Produktion AS - www.ggp.dk

Papir: Omslag: Ivory 300 gr., Indhold: Ivory 90 gr.

Skrifttyper: Berthold Akzidenz Grotesk Condensed / Adobe Garamond Pro

Tryk: Grønagers Grafisk Produktion AS

ISBN 978-87-88563-76-4

EAN 9788788563764

Indhold

- Fem små skattefund. Møntprägning og møntbrug
i Roskilde og på Sjælland under Valdemar den Store 7
Jens Christian Moesgaard
- Den flygtige købstad – Skibby i middelalderen 27
Jens Ulriksen
- ”Bundetings Brynd” – et brøndområde i Latinerhaven 43
Ole Thirup Kastholm
- Sct. Hans Hospital 1816-2013. En introduktion
til hospitalets historie med fokus på bygningsmassen 55
Thomas Roslyng Olesen og Per Lund
- Roskilde Gasværk gennem 150 år 89
Thomas Roslyng Olesen og Eva Tønnesen
- Museoase – redskaber til kvalificeret museumsformidling 111
Anette Schmidt
- Kulturhistorisk rapport:
Kogestensgruber og jernalderbebyggelse i Vindinge 133
Anne Kirstine Vestergaard
- Kulturhistorisk rapport:
Beboelse ved Lejre Ådal i bronzealder og jernalder 147
Sofie Laurine Albris

★
Tikøb

★
Borren

★
Lyngby

★
Vridsløsemagle

★
Roskilde

★
Vråbjerg

★
Vemmelev

★
Glumsø

★
Fensmark

Fem små skattefund

7

Møntprägning og møntbrug i Roskilde og på Sjælland under Valdemar den Store

Af Jens Christian Moesgaard

Jeg har indenfor de sidste par år haft lejlighed til at arbejde med ikke færre end fem små skattefund fra Valdemar den Stores tid (1154/1157-1182) (se tabel 1A). Da hele tre af fundene er fra selve Roskilde, og alle fem fund udelukkende indeholder mønter præget i Roskilde, kan det være anledning til at se lidt nærmere på møntprägningen i Roskilde og i det hele taget brugen af mønt på Sjælland på denne tid. (Fig. 1 og 2.)

Fig. 1. Fundsteder for de møntfund, som behandles i artiklen. Kort: Jens Ulriksen.

Roskilde Skt. Jørgensbjerg	Spredt i affaldslag (formodet skat)	Måske 12 mønter	Valdemar I, Roskilde, Hbg. 8 (1), 12 (1), 13 (4), 14 (2), 15 (2), 15, samtidig forfalskning (1), Knud VI, Roskilde, Hbg. 10 (1).
Roskilde Skt. Ibs Vej	Tut i fyldjord	13 mønter	Valdemar I, Roskilde, Hbg. 13 (4), ubestemmelig (9)
Roskilde Havn	Spredt på læderstump i tilsanding på havnebund	Ca. 30 mønter	Valdemar I, Roskilde, Hbg. 16 (4), 16? (2), ubestemmelig (ca. 24)
Vridsløsemagle	Tut i påkørt jord	14 mønter	Valdemar I, Roskilde, Hbg. 12 (13), ubestemmelig (1)
Borren	Detektorfund, sammenkittet	4 mønter	Valdemar I, Roskilde, Hbg. 12 (4)

Tabel 1A. De fem nye fund.

Præsentation af de fem fund

”Skattefund” lyder måske af lidt meget, for de fem fund omfatter ikke mere end mellem fire og omkring 30 mønter hver, cirka 70 stykker i alt. Det præcise tal kan ikke angives på grund af nogle mønters dårlige bevarelsesstand og andres usikre fundomstændigheder. Men i møntvidenskaben definerer man et skattefund som ”to eller flere mønter fundet i en arkæologisk sammenhæng, der viser, eller i det mindste sandsynliggør, at de er tabt eller nedlagt sammen”. Denne definition har til formål at adskille dem fra de enkeltfundne mønter, således at man i analysen af møntbrugen kan operere med antal håndteringer af mønter. Hvis man i stedet blot benyttede det absolutte antal mønter, ville et samlet skattefund skævvride enhver statistik. Derudover kan et samlet fund ved sin sammensætning og sine fundomstændigheder give en anden slags oplysninger end enkeltfundne mønter.

Table 1B. De seks tidligere fund.

Vemmelev	1829, gravning af grav på kirkegård	29 mønter	Valdemar I, Roskilde, Hbg. 8 (29)	DMS 53
Lyngby	1807, gravning af grav på kirkegård	26 mønter	Valdemar I, Roskilde, Hbg. 9 (26)	DMS 54
Vråbjerg	1934, afgravning af bakke	87 mønter	Valdemar I, Lund, Hbg. 2 (2), Roskilde, Hbg. 9 (85)	DMS 55
Tikøb	1870, gravning af grav på kirkegård	75 mønter	Valdemar I, Lund, Hbg. 5 (1), Hbg. 10 (72), Roskilde, Hbg. 12 (2)	DMS 57
Glumsø	1893, jordarbejde	39 mønter og 1 sølvbarre	Valdemar I, Roskilde, Hbg. 15 (39)	DMS 58
Fensmark	1858, nedbrydning af romansk kor, i murværket	22 mønter	Valdemar I, Roskilde, Hbg. 16 (18), Knud VI, Roskilde, Hbg. 10 (4)	DMS 59

Det er vigtigt at holde sig for øje, at betegnelsen skattefund ikke i sig selv siger noget om, hvorvidt den pågældende sum er havnet i jorden ved et tilfældigt tab eller ved en bevidst nedgravning. Hvis det sidste er tilfældet, siger definitionen i sig selv ikke noget om den eventuelle intention bag handlingen. Disse forhold må man forsøge at belyse ved en individuel analyse af hvert fund, dets størrelse, dets sammensætning samt de arkæologiske fundomstændigheder. For de fem fund, der fremlægges her, tyder meget på, at det er tilfældigt tabte punge i forskellige sammenhænge fra hverdagslivet.

Disse fem fund føjer sig til de allerede kendte seks sjællandske skattefund fra Valdemar I's tid og begyndelsen af hans søn og efterfølger Knud VI's regering (tabel 1B). Også disse tidligere fund var relativt små, mellem 22 og 87 mønter hver, i alt 278 stykker. Det er påfaldende, at ikke mindre end tre af de gamle fund stammer fra kirkegårde. Det drejer sig om fundene fra Vemmelev, Lyngby og Tikøb. Desværre er de præcise fundomstændigheder ikke kendt, og der er intet oplyst om eventuelle beholdere. Vi kan derfor ikke vide, om det drejer sig om gravgaver eller punge, der tilfældigt befandt sig i afdødes tøj. Det kan også være en bevidst bortgemning i den beskyttende, indviede jord eller bare et tilfældigt tab af en pung. Endnu et fund stammer fra en kirkelig sammenhæng: det er de 22 mønter indmuret i kormuren på Fensmark Kirke. Det drejer sig sandsynligvis om et lykkebringende offer nedlagt ved en ceremoni i forbindelse med byggeriet af kirken. De to sidste kan være hengemte skatte. Vråbjerg-skatten lå meget dybt (1,5 m), og de 87 mønter er lige i overkanten af, hvad man forestiller sig for en pung. Glumsø-mønterne lå i et stykke stof, og tilstedeværelse af en sølvbarre på 77 g tyder mere på en bevidst nedgravning end et tilfældigt tab.

De fem formodede tabte punge, der fremlægges her, bidrager således med helt nye aspekter af møntbrugen i forhold til de seks allerede kendte fund. (Fig. 1 og 2.)

Fig. 2. Møntfundene fra Roskilde.

1. Skt. Jørgensbjerg.

2. Skt. Ibs Vej.

3. Roskilde Havn.

Kortet gengiver byen ca. 1800.

Kort: Cille Krause/
Roskilde Museum.

1. Skt. Jørgensbjerg, Roskilde

I 1992 foretog Roskilde Museum en udgravning lige nord for Skt. Jørgensbjerg Kirke. Denne kirke er bygget omkring år 1100 og er en af de ældste stenkirker i Danmark. Den afløste en anden stenkirke på stedet, der er dateret til cirka 1030 af et møntskattefund, der efter fundomstændighederne at dømme er et bygningsoffer nedlagt i forbindelse med kirkens opførelse.

Udgravningen påviste en kirkegård, der sikkert var anlagt i 1000-tallet. (Fig. 3.) Den østlige del af feltet fortsatte som kirkegård indtil senmiddelalderen. Kirken gik på et tidspunkt, sandsynligvis i 1100-tallet, over til at være spedalskhedshospitalets kirke, men de udgravede skeletter var ikke spedalske, så det har nok været sognets almindelige kirkegård. På den vestlige del af udgravningsfeltet blev kirkegården allerede omkring 1100 afløst af et hus med stensat kælder, der tydeligvis hører til en stormandsgård. Efter husets nedrivning fungerede stedet som losseplads i et stykke tid. Affaldslagene er ved kulstof-14 prøver, og ved dateringen af genstandsmaterialet, dateret til 1200-tallets begyndelse. Flere faktorer i affaldslaget tyder på, at det kunne stamme fra én enkelt storhusholdning. Det kunne være spedalskhedshospitalet, men det vides ikke med sikkerhed.¹

Under udgravningen blev der fundet 18 mønter, hvoraf 11 netop stammede fra selve affaldslaget (AW) eller opfyldningslag umiddelbart ovenpå (D og FJ):

FP 8985.1, AWx1: Valdemar I, Roskilde, Hbg. 8, fragment.

FP 8985.3, AWx2: Valdemar I, Roskilde, Hbg. 13.

FP 8985.4, AWx3: samme.

FP 8985.5, D: samme.

FP 8985.8, AWx4: Valdemar I, Roskilde, Hbg. 14.

FP 8985.9, AWx8: samme.

FP 8985.10, AWx5: Valdemar I, Roskilde, Hbg. 15.

FP 8985.11, AWx6: samme.

FP 8985.12, AWx7: samme type, forfalskning i blyholdig legering.

FP 8985.13, FJ: Knud VI, Roskilde, Hbg. 10.

FP 8985.14, AWx9: Valdemar II, Lund, Hbg. 7.

Fig. 3. Mønterne fra Skt. Jørgensbjerg blev fundet i opfyldningen af kælderens, der ses i forgrunden af billedet. Foto: Roskilde Museum.

Man vil derfor umiddelbart tro, at det må være mønter, der er tabt én for én. Imidlertid er mønterne kun af nogle få typer, og ud over Valdemar II-mønten udgør de en kronologisk sammenhængende gruppe. Knud VI, Hbg. 10 kan jo på grundlag af Fensmarkfundet (tabel 1B) bestemmes til at være Knuds tidligste udmøntning. I 1100-tallet blev en mønttype kun præget i en kort årrække, hvorefter den blev gjort ugyldig. Hvis mønterne skulle være tabt enkeltvist over et stykke tid, burde de derfor statistisk set have været af mange flere forskellige typer. Det er således sandsynligt, at i det mindste nogle af disse mønter har udgjort en samlet sum, eksempelvis en pung, der af en eller anden grund er blevet spredt i affaldet. Hvis det er rigtigt, har et par ældre mønter i dette tilfælde overlevet tvangsvekslingen af den gamle type, da der jo er repræsenteret flere typer (med mindre nogle af mønterne alligevel ikke tilhører den formodede pung).

Udgravningen frembragte yderligere tre mønter fra Valdemar I. Den ene stammer fra en omrodet barnegrav lidt væk fra den opfyldte kælder:

FP 8985.6; G44, Valdemar I, Roskilde, Hbg. 13.

Den har således sandsynligvis ikke noget med de øvrige mønter at gøre. De to andre er registreret som løsfund og kan sagtens skulle ses som en del af den formodede pung, der således kan have bestået af 12 mønter:

FP 8985.2, Valdemar I, Roskilde, Hbg. 12.

FP 8985.7, Valdemar I, Roskilde, Hbg. 13.

Den formodede pung må stamme fra Valdemars regeringstid 1154/1157-1182 eller tidligt i Knud VI's tid. Den er således en smule tidligere end den datering, som udgraverne foreslår for affaldslaget, men i betragtning af usikkerheden om den helt præcise datering samt det faktum, at lossepladsen har fungeret over et stykke tid, bør denne tidsforskel ikke tillægges stor betydning. Som antydnet ovenfor er det umuligt at afgøre med sikkerhed, hvilket socialt miljø affaldet kommer fra, så vi kan desværre heller ikke rekonstruere den formodede møntskats sociale kontekst.

Fig. 4. Mønttutten fra Skt. Ibs Vej i Roskilde. Foto: Flemming G. Rasmussen/Roskilde Museum.

2. Skt. Ibs Vej, Roskilde

I 1996 foretog Roskilde Museum en udgravning ved Skt. Ibs Vej og året efter i den nærved liggende Byparken. Det er et kystnært område, hvor et lille vandløb har skåret sig igennem den naturlige strandvold. Der er spor af aktivitet fra 1000-tallet, hvor området var udsat for oversvømmelser ved hårdt vejr. I 1100-tallet var forholdene roligere, og der opstod en strandsø. Der blev fundet faskiner, som har haft til hensigt at styre vandstrømmen og undgå erosion. Der er spor af bebyggelse med håndværk (metal, ben, læder) og fiskeri. Der er en del slaviske indslag i fundmaterialet og kvarterets navn, Vindeboder, kunne da også tyde på, at de slaviske vendere holdt til her tæt ved fjorden.²

I forbindelse med Skt. Ibs Vej-udgravningen blev der fundet en lille tut med 13 mønter. (Fig. 4.) Den lå ikke på sin oprindelige plads, men blev lokaliseret med metaldetektor i den opgravede fyldjord. Tutten er regelmæssig, næsten lige, men tilter dog en smule til siden. Det viser, at mønterne har været holdt stramt sammen af et stykke stof for eksempel eller af en meget stram lille pung. Mønterne er sammenkittede af korrosion, således at kun de to yderste mønter var synlige. Trods forsøg på at skille dem ad, lykkedes det kun at dele tutten i to, da mønterne var så skrøbelige, at yderligere opsplnitning sandsynligvis ville have ødelagt dem helt.

Af de 13 mønter er således kun fire synlige, og det kun på den ene side. Det er imidlertid nok til entydigt at bestemme alle fire som penninge præget i Roskilde under Valdemar I. Alle var af samme type, nemlig type 13 i Peter Haubergs stadigt benyttede standardværk om danske mønter udgivet i 1906. De øvrige mønter er af samme størrelse, som var standardstørrelsen på Valdemar I's sjællandske mønter, og tilsyneladende af samme metal. Der er intet til hinder for at forestille sig, at samtlige var af samme type, men det kan naturligvis ikke udelukkes, at der var andre typer iblandt.

3. Roskilde Havn

I vinteren 1998/1999 foretog Roskilde Museum en udgravning i forbindelse med Roskilde Havn-Vest-projektet. Her kunne man påvise, at vanddybden havde været betydelig – et par meter – i vikingetiden. Fra omkring 1100 skete der en tilsanding, da strømmen i Maglekildeløbet ikke længere var så stærk, sandsynligvis på grund af intensiveret vandmølle drift. Det rindende vand blev afløst af stillestående, og aflejringer på bunden forårsagede en reduktion af vanddybden. Fra omkring 1400 var der strandeng, indtil området i moderne tid blev fyldt op til brug for havnefaciliteter.³

I sandlagene fra tilsandingen 1100-1400 fandtes en del bopladsaffald. Noget af det var imidlertid blevet omlejret af strømmen. Fra denne kontekst stammer en lille gruppe mønter, der blev fundet forholdsvis samlet på et stykke delvist forarbejdet læder. (Fig. 5.) De har sikkert ligget i en læderbylt og er af en eller anden grund tabt i havnen. Nogle af mønterne er sammenkittede og alle er yderst korroderede. Af nogle er der faldet hele skaller af korrosionsprodukter, hvori der er aftryk af deres præg. Andre er dækket af tyk korrosion, der slører eller helt maskerer præget. Alle stykkerne er meget skrøbelige. Trods flere forsøg på afrensning og adskillelse af de sammenkittede mønter er resultaterne små. Det er ikke engang muligt at angive det præcise antal mønter, der ligger på omkring 30. Heraf kan fire læses med sikkerhed og to med forbehold. Alle disse seks er penninge præget i Roskilde under Valdemar I, og de er alle af samme type, nemlig Haubergs type 16. De øvrige mønter er af samme størrelse og kan sagtens være af samme type.

Fig. 5. Mønterne fra Roskilde Havn som de blev fundet liggende på et skind på den gamle havbund. Foto: Jens Ulriksen/Roskilde Museum.

A.

B.

C.

Fig. 6. A. Det samlede fund fra Vridsløsemagle.

B. - C. To af fundets mønter.
Foto: Nationalmuseet.

4. Vridsløsemagle, Sengeløse Sogn

I efteråret 1983 foretog Nationalmuseet i samarbejde med Ole Rømer Museet en mindre undersøgelse på engene umiddelbart øst for landsbyen Vridsløsemagle (matr. 2c). Målet var at lokalisere Pilenborg, professorerne Bartholins landsted fra begyndelsen af 1700-tallet. Hovedbygningen lå lidt udenfor udgravningsfeltet, men der blev fremdraget bygningsrester fra avlsgården. Langt de fleste anlægsrester og genstande var fra 1600-, 1700- og 1800-tallet, men derudover dukkede der en grube op fra 1000-1100-tallet med et hestekranie og knogler fra ko og får samt en stenøkse og østersøkeramik.⁴

Under udgravningen fandtes en lille, meget regelmæssig tut på 2,2 x 0,8 cm med 14 sammenkorroderede mønter. Der var ingen spor af beholderen, men da mønterne lå tæt sammen, må de formodes at have været indhyllet i et stramtsiddende stykke stof. Tutten blev fundet midt i en lang søgegrøft fra nord til syd i udgravningen (felt 1) i forbindelse med en pikstensbrolægning. Denne er fra nyere tid, og fund af middelaldergenstande i området tolkes som påkørt jord.

11 af mønterne har kunnet adskilles, mens tre stadig er sammenkorroderede. (Fig. 6.) Dermed kunne 13 af de 14 mønter bestemmes, og de var alle af typen Valdemar I, Roskilde, Hauberg 12. Den sidste kan sagtens være af samme type.

I 1984 iværksatte Nationalmuseet punktundersøgelser i selve den nuværende landsby. Der blev ikke fundet spor, der var ældre end 1600-tallet. Man formoder derfor, at den middelalderlige landsby, der er dokumenteret i de skriftlige kilder fra 1300-tallet, lå et andet sted i nærheden. Flytningen er måske sket i forbindelse med ødelæggelserne under svenskekrigene.⁵

5. Borren, Højby, Odsherred

Borren er en borg nord for Højby i Odsherred. Anlægget ligger på et næs i en sø, der blev udtørret i 1870, men nu er genetableret. Der har været udgravninger 1911, 1953 og 1990-1992. En kampestensmur afskærer adgangen til land fra næsset. Borgområdet på cirka 1 hektar er delt i to af en grav og indeholder et kampestensfundament til et rundt tårn på 8,5 meter i diameter. Anlægget kan dateres til 1100-tallet og hører til blandt

landets allerældste borge. Vi kender imidlertid hverken bygherren eller senere ejere.⁶

Her har formanden for Odsherreds Detektorforening, Per Lars Christiansen, med metaldetektor fundet en del mønter, bl.a. fire mønter af typen Valdemar I, Roskilde, Hauberg 12, hvoraf den ene var ukomplet. (Fig. 7.) Disse mønter lå samlet i en let uregelmæssig, sammenkittet tut og udgjorde således et lille skattefund. Det drejer sig sandsynligvis om en tabt pung. Fundstedet ligger indenfor det centrale borgområde, og ejeren af mønterne må således have været en person med gang på borgen, uden vi kan komme det nærmere.⁷

Glimt af livet i møntsmedjen

Selv om disse fund er små og/eller dårligt bevarede, giver de deres bidrag til vor viden både om møntprägningen i Roskilde på Valdemar I's tid (1154/1157-1182) og om brugen af mønter på Sjælland. Før vi kigger på det, skal vi imidlertid se lidt på møntprägningen i Roskilde generelt.

Takket være de skriftlige kilder kan vi få et par glimt af livet i møntsmedjen i Roskilde under Valdemar I. Lige omkring 1160 omtales en Gerhard Møntmester i et dokument, som er bevaret i afskrift i Esrum Klosters Brevbog. I Gerhards stue fandt nogle forhandlinger sted om ejendomsforhold mellem kong Valdemar og Esrum Kloster, og det er sandsynligt, at Gerhard har stået for den praktiske side af betalingen af fire mark sølv fra brødrene til kongen. Ordet stue antyder, at møntmesteren havde egne lokaler, der ikke lå inde i kongsgården vest for domkirken. Herpå tyder også en episode, som vi kender fra Saxos dramatiske fortælling, nedskrevet mens begivenhederne endnu var i mands minde. Efter bisp Assers død i 1158 opstod der uroligheder i byen, hvor de indfødte borgere dræbte eller fordrev de udenlandske købmænd og brændte deres gildehus ned. De forgreb sig også på kongens møntmester, jævned hans hus med jorden og ranede hans gods. Kongen sendte herefter sin hær mod byen, der dog klarede frisag ved at betale en stor bøde i penge. Kan man deraf læse, at møntmesteren var udlænding? Det siges ikke eksplicit, og hans navn nævnes ikke. Han kan imidlertid sagtens være identisk med den Gerhard, vi lige hørte om. Gerhard er et typisk tysk navn. Hvis alt dette er korrekt,

Fig. 7. Mønter fra Borren ved Højby. **1. - 4.** De fire mønter. **5.** Fundet før adskillelsen. Foto: Per Lars Christiansen.

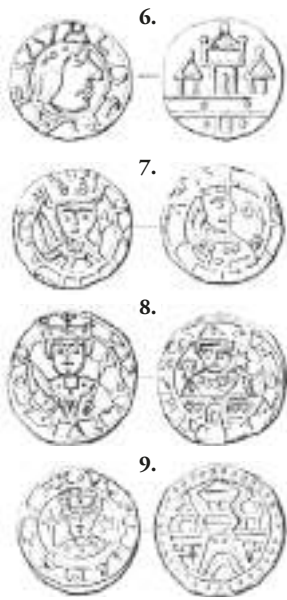

Fig. 8. Valdemar I.,
Hauberg type 6-9.
Efter Hauberg 1906 (1965).

havde Gerhard altså fået genopført sit hus efter ødelæggelsen i 1158 og var tilbage i aktiv tjeneste. Historien viser også, at kongen lagde vægt på at beskytte sin møntmester, der må have haft en stor betydning i kongens magtudøvelse.⁸

Sjælland havde sin egen mønt

Fra slutningen af 1000-tallet havde hver landsdel (Skånelandene, Sjælland, Jylland/Fyn) sin egen mønttype, der ikke var gyldig i de andre landsdele. Ved rejse fra den ene landsdel til den anden skulle man veksle sine mønter, sandsynligvis mod gebyr til kongen.

I 1100-tallet stod møntstedets navn ikke på mønterne. Det er den geografiske spredning af fundene, der tillader os at henføre bestemte mønttyper til bestemte landsdele. Billedet er meget homogent og viser, at mønter sjældent overskred landsdelsgrænserne. På den måde viser såvel skatte- som enkeltfundene, at systemet med udelukkelse af mønter fra andre landsdele stort set også blev overholdt. I de fem skattefund i denne artikel var der udelukkende mønttyper, der også i øvrigt er koncentreret på Sjælland. Disse fund er dermed med til at bekræfte henførelsen af de pågældende typer til Sjælland. Det er stort set også tilfældet i de andre sjællandske fund, vi kender fra Valdemar I's tid – her er der kun enkelte stykker fra Skåne hist og her. Eneste markante undtagelse er skatten fra Tikøb. Den indeholder som påvist af Person og Palm stort set kun skånske mønter.⁹ Tikøb ligger tæt på Helsingør, og der må være tale om en rejssende, der lige er ankommet fra Skåne og ikke har haft tid til at få vekslet sine skånske penge.

Kongens og bispens mønt

Roskilde var hovedmøntstedet på Sjælland fra 1000-tallet til helt op til 1300-tallet. Kongen var møntherre og bestemte mønternes vægt, lødighed og udgivelsestidspunkt. Mønternes pålydende værdi var en smule højere end værdien af det sølv, som de indeholdt, og det gav indtægt til kongen. Hans vekselere modtog nemlig gamle og udenlandske ugyldige mønter til sølvværdien, og i møntsmedjen blev de smeltet om til råmateriale til nye mønter, der blev udgivet til overkurs.

Som en gunstbevisning gav kongen biskoppen del i indtægterne herfra, dog uden at afgive bestemmelsesretten over mønternes udformning, motiv, vægt og lødighed. For Roskildes vedkommende kan vi først se det i de skriftlige kilder fra 1200-tallet, men der kan ikke være tvivl om, at det også var tilfældet tidligere, for allerede fra midten af 1100-tallet fremviser Roskildemønterne deres klassiske typologi med en kongebuste på forsiden og en bispebuste på bagsiden.

Ifølge Peter Haubergs klassiske værk fra 1906 om danske mønter fra Valdemarstiden dukker typen med konge og bisp i Roskilde første gang op i Valdemar I's og Knud V's samregering 1154-1157 under borgerkrigen mellem Svend, Knud og Valdemar. På mønternes forside står i mere eller mindre forvansket form navnene Knud og Valdemar. I mellemtiden har Georg Galster imidlertid sandsynliggjort, at netop denne mønttype er fra slutningen af Valdemars regeringstid, og at den Knud, der hentydes til, ikke er Knud V (1146-1157), men Valdemars søn og efterfølger, Knud VI (1182-1202). Desuden har Ann-Christine Palm påvist, at typen slet ikke er sjællandsk, men derimod skånsk. Denne mønttype har derfor ingen relevans i forsøget på at datere begyndelsen på bispens involvering i møntprægningen i Roskilde.¹⁰

Valdemar I's to ældste Roskildetyper er således sandsynligvis Hauberg 6 og Hauberg 9. (Fig. 8.) Førstnævnte minder nemlig lidt om Valdemars forgænger Svend Grathes (1146-1157) Roskildetype,¹¹ og sidsnævnte optræder i det tidlige Vråbjergfund. Disse to typer har ikke bisp på bagsiden, men en bygning med tre tårne. De øvrige otte kendte Roskildetyper fra Valdemar – Hauberg 7-8, 11-16 – bærer bisp på bagsiden. (Fig. 9.)

Galsters forslag om, at Roskildebispens først fik del i møntindtægterne lidt ind i Valdemars regering har således meget for sig.¹² Det er med andre ord lidt senere end Haubergs hypotese, og det ville så være sket et stykke tid efter bisp Assers død i 1158. Den nye bisp var Absalon, kong Valdemars fosterbroder og gode ven og støtte. Det må have været ham, der således blev begunstiget. På en af mønttyperne med bispebuste står der også tydeligt ABSALON EPIS(copus) (=biskop) i indskriften på bagsiden ved bispebusten.

Fig. 9. Valdemar I., Hauberg type 11-16. Efter Hauberg 1906 (1965).

I 1200-tallet kunne man sandsynligvis ved små mærker skelne de mønter, der blev præget for bispens regning, fra dem, der blev præget af kongen,¹³ og vi ved, at bispnen havde sin egen møntsmedje adskilt fra kongens.¹⁴ Om det samme var tilfældet tilbage fra begyndelsen af bispens andel i mønten i Valdemar I's tid, kan vi ikke sige noget sikkert om, men det er bestemt ikke udelukket.

Regelmæssig tvangsomveksling af gamle mønter

Der var, som just antydnet, 10 mønttyper fra Roskilde fra Valdemars regeringstid. Problemet omkring dem er som nævnt, at møntstedets navn ikke står på mønterne, så det er fundstederne for den enkelte type, der angiver, hvor den sandsynligvis er præget. Hauberg havde 12 typer i sit værk fra 1906 (Hbg. 5-16), men ud fra kortlægning af de enkeltfundne mønter har Palm påvist, at to af dem må være skånske (Hbg. 5, 10).¹⁵ For Hauberg type 10's vedkommende bliver tilskrivningen til Lund styrket af en markvægt i bly med aftryk af stemplerne til netop denne mønttype.¹⁶ Den er fundet i 1897 på hjørnet af Klostergatan og Kyrkogatan i det centrale Lund, netop i området hvor man formoder, at Lunds møntsmedje lå.

For de øvrige 10 typers vedkommende gør fundspredningen, både i skattefund, kirkegulvfund, detektorfund og udgravningsfund, det derimod rimeligt at fastholde dem som sjællandske. Som vi så ovenfor, bekræfter de nye fund denne møntstedshenførelse.

På fire af de 10 typer står Valdemars navn i indskriften, hvilket naturligvis er en god hjælp for tilskrivningen af dem til Valdemars tid. De seks øvrige mønttyper er imidlertid indskriftsløse. Ud fra deres optræden i fund og deres stil er dateringen til Valdemars tid rimelig, men det er svært med sikkerhed at skelne mønter fra Valdemar fra hans efterfølger Knud VI's tidlige periode, hvorimod Knuds senere mønter tydeligt udskiller sig stilistisk, især ved ikke længere at have et dekorativt bånd langs kanten.¹⁷

Man kan således dele udmøntningen op i flere kronologiske faser:

- Først to typer med kongebuste og kongens navn på forsiden og med tre tårne på bagsiden (Hbg. 6, Hbg. 9). Det er en fortsættelse af Svend Grathes udmøntning i Roskilde.

- Siden to typer, stadig med kongens navn, og med kongebuste på forsiden og bispebuste på bagsiden (Hbg. 7-8). En af disse typer har Absalons navn og er i øvrigt en tro efterligning af Valdemars og ærkebisp Eskilds (1137-1177) mønt fra Lund.

- Til sidst seks typer med konge og bisp, men uden indskrift. På indskriftens plads er der et dekorationsbånd (Hbg. 11-16). Denne fase fortsætter ind i begyndelsen af Knud VI's regering.

Den præcise rækkefølge og findatering er det svært at sige noget sikkert om.

Der var 10 mønttyper eller så i de 25 år, Valdemar I regerede. Men i skattefundene optræder altid kun én type, til nød holdt ved selskab af et par eksemplarer af en anden type. Sådan var det i de fem skattefund, vi kendte indtil nu.¹⁸ Det er stort set også tilfældet med de fem skattefund, der præsenteres her. Dog er der en lille usikkerhed angående de mange ubestemte mønter i to af Roskildefundene. Samtidigt er den formodede skat fra Skt. Jørgensbjerg tilsyneladende mere blandet, men dog således at det er de samme typer, der går igen. Hermed har vi altså fordoblet antallet af fund, man kan bygge på, i forhold til, hvad der hidtil var kendt!

Fænomenet med én-type-fund skyldes, at man praktiserede regelmæssige møntombytninger. Man indførte en ny type, og den gamle blev ugyldig og skulle veksles til den nye – mod gebyr til kongen, forstås. Fundenes sammensætning viser, at systemet fungerede, og folk rettede sig efter det. Ombytningerne må have fundet sted hvert andet eller tredje år.

Hvis den omtrentlige kronologi, der er skitseret ovenfor, er korrekt, kan alle de fem fund, der præsenteres her, dateres til midten eller slutningen af Valdemar I's regering. Skt. Jørgensbjergfundet er dog muligvis fra begyndelsen af Knud VI's tid. Det er desværre ikke muligt at være mere præcis.

Brug af mønter

Også hvad angår møntbrug er de nye fund interessante. Gitte Ingvardson har for nylig i en stor undersøgelse påvist, at møntbrugen var i kraftig vækst i anden halvdel af 1100-tallet i forhold til det foregående århundrede, der udgør et absolut lavpunkt. Hun viser, at netop Roskilde på dette tidspunkt monopoliserede brugen af mønt på bekostning af de omlig-

gende landområder, hvor man ikke har mange spor af møntbrug før noget senere. Dette markante billede var dog specielt for Roskilde – de øvrige sjællandske byer har ikke haft så stor en tiltrækningskraft og har ikke kunnet dræne landområderne for møntbaseret aktivitet. Men selv i Roskilde var der ikke mønter overalt, der er flere udgravninger rundt om i byen, hvor der ikke er påvist en eneste mønt.¹⁹ Vi så dog ovenfor, at borgerne var i stand til at udrede en pengebøde til kong Valdemar i 1158 for at dulme hans vrede over ødelæggelsen af møntmesterens hus.

Det er altså et kontrasteret billede af øget møntbrug, der især manifesterer sig i byen Roskilde, men som endnu ikke var trængt ud i alle krogene i samfundet. Her er de fem nye skattefund spændende. Ingen af dem er, så vidt vi kan bedømme ud fra de desværre mangelfulde arkæologiske oplysninger, egentlige opsparinger. Det er nærmere små summer, sandsynligvis tilfældigt tabte penge. De udgør således penge, der var i aktivt omløb i forskellige sammenhænge i samfundslivet.

Hele tre af fundene er fra Roskilde og bekræfter således Roskildes fremtrædende stilling i møntbrugens landskab. De er karakteristisk nok fra havneområdet: et fund fra håndværker-, fisker- og handelskvarteret Vindeboder, et fra selve havnen (måske tabt fra et skib eller en bådebro?) og et fra en losseplads, der måske, måske ikke tilhørte et spedalskhedshospital. Fundet fra Vridsløsemagle tilhører den rurale sfære, uden at det er muligt at indkredse den sociale kontekst nærmere – er det et bondemiljø eller en stormands pung? Fundet fra Borren stammer fra et aristokratisk miljø. Pungen kan være tabt af en person af høj rang, men også af nogle af borgens mere ydmyge beboere.

De skriftlige kilder til middelalderens mønthistorie er få – faktisk er møntfundene hovedkilden til vor viden herom. De fem fund, der fremlægges, udgør derfor vigtige bidrag til vor viden.

Noter

- 1 Stednr. 02.04.12.-57. Andersen & Nielsen 2000, 136-139, 142. Jeg takker Jens Ulriksen for at have tjekket fundomstændighederne for mønterne i udgravningsrapporten. Møntfundet har NM journal 2012-012778, KMMS FP 8985 og ROM 1363/91.
 - 2 Stednr. 02.04.10.-74. Ulriksen 2000, 151-176, 189-190, om møntfundets fundomstændigheder, se specielt s. 176. Møntfundet har NM 2013-004771, KMMS FP 9150 og ROM 1813 op x 43.
 - 3 Stednr. 02.04.10.-75. Ulriksen 2000, 168, 188-189, om møntfundets fundomstændigheder, se s. 188. Møntfundet har NM 2013-004773, KMMS FP 9151 og ROM 1855, kvadrat O x82.
 - 4 Mønttutten er fundet nær stednr. 02.02.11-54. Hinsch 1983, om fundomstændighederne, se s. 6, 15. Møntfundet har nummer FP 6561 og NM II 1477/83 inv. D1305 og udgravningsnummer BE (løbenr. A). Det omtales i Hansen 2004, 14 og i Jensen 2008, 292-293.
 - 5 Engberg 1994, 16; Jønsson 2002, 71-72.
 - 6 Olsen 2011, 27, 44, 276-277. Stednr. 03.04.05-161 og -649.
 - 7 Per Lars Christiansen indmålte mønterne til koordinaterne 63006/00413. Han har i mail 5. august 2013 venligst oplyst mig, at fundstedet ligger cirka 53 m VNV for tårnet. Møntfundet har nr. FP 7366.1-3 & 7584 og OHM 1039x772.
 - 8 Galster 1968; Mørkholm m.fl. 1989, kilde nr. 13 & 14.
 - 9 DMS 57; Person 1935; Palm 2002.
 - 10 Hauberg 1906, Knud V nr. 2 & Valdemar I nr. 5; Galster 1935; Palm 2002.
 - 11 Hauberg 1906, Svend Grathe nr. 1.
 - 12 Galster 1935.
 - 13 Moesgaard & Tornbjerg 2004, 74-77.
 - 14 Mørkholm m.fl. 1989, kilde nr. 123.
 - 15 Palm 2002.
 - 16 Person 1935; foto Cinthio 1990, 68.
 - 17 Hauberg 1906, Knud type 10-11 (tidlige), 12-16 (sene).
 - 18 Fundene fra Vemmelev, Lyngby, Vråbjerg, Glumsø og Fensmark, DMS 53-55, 58-59.
 - 19 Ingvardson 2010.
-

Litteratur

- Andersen, M. & Å. Højlund Nielsen 2000. En stormandsgård fra den ældre middelalder ved Sankt Jørgensbjerg kirke. *Civitas Roscald – fra byens begyndelse*. Roskilde, s. 121-144.
- Cinthio, M. 1990. Diverse notitser. *Lund 1000 års krönika (Kulturen 1990)*. Lund.
- Engberg, N. 1994. Resultater og tendenser i dansk landsbyarkæologi. *Hikuin 21*, s. 11-20.
- Galster, G. 1935. Møntfundet fra Vraabjerg og Valdemar den Stores ældste Mønter fra Lund og Roskilde. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, s. 265-274.
- Galster, G. 1968. Gerardus Monetarius. *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*, s. 21-24.
- Hansen, A. B. (red.) [2004]. Årsberetning 2003. *Kroppedal, museum for astronomi, nyere tid, arkæologi*. Taastrup.
- Hauger, P. 1906. *Danmarks Myntvæsen i Tidsrummet 1146-1241*. København.
- Hinsch, C., under medvirken af T. Wanning og C. Thykier 1983. *Pilenborgprojekt 1983*. Udgravningsrapport i NM II's beretningsarkiv. Diverse fundlister og gravedagbøger på Kroppedal Museum.
- Ingvardson, G. T. 2010. *Møntbrug. Fra vikingetid til vendertogter*. Aarhus.
- Jensen, J. S. 2008. Danefæ 2002. Den kongelige Mønt- og Medaillesamling. *Nordisk Numismatisk Årsskrift 2003-2005*, s. 290-309.
- Jensen, J. S. m. fl. 1992. *Danmark Middelalderlige Skattefund*. 2 bind. København.
- Jønsson, J. H. 2002. *Københavns amt. Kulturhistorisk oversigt. Middelalder 1050-1536*. Glostrup 2002.
- Moesgaard, J. C. & S. Å. Tornbjerg 2004. Bjæverskov – igen. *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*, s. 69-77.
- Mørkholm, O. m.fl. 1989. *De skriftlige kilder til Danmarks Middelalderlige møntvæsen. Et udvalg 1085-1500*, København.
- Olsen, R. A. 2011. *Danske middelalderborge*. Aarhus.
- Palm, A.-C. 2002. *Danska Medeltida Lundsmynt 1146-1241*. Universitetsopgave, Stockholm.
- Person, E. 1935. Två daterbara markvikter från Lund. *Kulturen*. En Årsbok, s. 232-234.
- Ulriksen, J. 2000. Vindeboder – Roskildes tidlige havnekvarter. *Civitas Roscald – fra byens begyndelse*. Roskilde, s. 145-198.

Forkortelser

DKC: Det kulturhistoriske Centralregister,

Kulturstyrelsen.

DMS: Jensen m. fl. 1992.

FP: KMMS' fundprotokol.

Hbg.: Hauberg 1906.

KMMS: Den kongelige Mønt- og
Medaillesamling, Nationalmuseet.

NM: Nationalmuseet.

OHM: Odsherreds Museum.

ROM: Roskilde Museum.

Den flygtige købstad – Skibby i middelalderen

Af Jens Ulriksen

Halvøen Hornsherred adskiller Roskilde Fjord og Isefjord fra deres inderste vige og næsten til munden i Kattegat. (Fig. 1.) Fra den ene ende til den anden er der godt og vel 30 km i nord-sydlig retning. Landskabet, der både rummer skarpe dødisrelieffer og blødere formede morænebakker, som flere steder når op mellem 60 og 70 m over havet, var tidligere præget af mindre vandløb og afgrænsede moser og kær, som nu i vidt omfang er rørlagte eller dræned. I dette varierede terræn findes talrige fortidsminder, hvor ikke mindst oldtidens gravhøje er velrepræsenterede. Mange af dem er endnu synlige. Mindre åbenbare er adskillige bopladser fra oldtiden og nedlagte gårde og landsbyer fra middelalderen, der ligger under pløjejord og moderne bebyggelse, og som kun kendes via arkæologiske fund. At der midt i alle disse herligheder har ligget en middelalderlig købstad er heller ikke umiddelbart indlysende, men det er ikke desto mindre, hvad en nogenlunde pålidelig skriftlig kilde beretter.

Af kong Valdemars Jordebog fra 1231 fremgår, at Skibby var ejet af kongen, og 10 år senere var stedet at regne blandt hans byer, for navnet står opført i den såkaldte Købstadsliste i samme Jordebog. At Skibby ikke var blandt landets betydeligste byer, kan aflæses i samme liste. Her angives nemlig, hvor stor den årlige afgift til kongen var for den enkelte købstad. På Sjælland var 15 købstæder, hvoraf Roskilde toppede listen og betalte 80 mark, mens Næstved måtte af med det halve. Helsingør svarede 8 mark og Slangerup 2 mark. Skibby betalte ikke engang 1 mark; det kunne kun blive til 20 ørtug i afgift.¹ Bortset fra denne lakoniske oplysning nævnes Skibby ikke i nogen anden middelalderlig kilde,² og der er ikke registreret middelalderlige bebyggelsesrester eller indleveret fund fra Skibbys grunde og gader. Sporadiske arkæologiske iagttagelser har påvist levn fra renæs-

Fig. 1. Skibby i Hornsherred.
Kort: Jens Ulriksen/
Roskilde Museum.

sancen og senere, og fra samme tidsrum stammer enkelte mønter, som er fundet med metaldetektor mellem år og dag. Spor af middelalderbyen glimrer ved sit fravær.

Skibby og omegn

Landskabeligt betragtet befinder Skibby sig på et højtliggende areal, der rejser sig mellem 30 og 36 meter o.h. Stedet ligger centralt indenfor et naturligt afgrænset område på ca. 3x3 km, der fra Skibby falder jævnt mod syd og øst til hhv. Hønepilsgroften og Roskilde Fjord. (Fig. 2.) Nordøst for byen var terrænet tidligere præget af mindre bække og vandhuller, der for en dels vedkommende er dræned i dag. Mod nord og nordvest har været flere moseområder, og i vestlig retning ligger den langstrakte Skibby Mose, der ved sin lavning markerer et terrænspring til det højere liggende landskab omkring Røgerup. Fra Skibby Mose løber Vejlemølle Å mod Isefjord og danner samtidig det historiske skel mellem Volborg herred og Horns

Fig. 2. Skibby og omegn på Målebordsblad fra ca. 1900.

herred. Om ikke vandomkranset, så er Skibby dog omgivet af vandlidende arealer og – mod nord og vest – højere liggende terræn.

Indenfor dette naturligt afgrænsede område er kun registreret ganske få levn fra jernalder, vikingetid og middelalder. I den sydlige udkant af Skibby er fundet en grav fra romersk jernalder, og ved Bonderup kendes yderligere to grave, formentlig fra samme periode. I 2003 udgravede Museet Færgøgården nogle affaldsgruber fra førromersk- og romersk jernalder i Nordmandsvænget, et nyt parcelhuskvarter, der ligger ca. 750 m nordøst for Skibby Kirke. Indenfor de senere år er der fundet oldsager fra yngre germansk jernalder, vikingetid og middelalder på nogle marker ved Manderup, og fra Bonderup kommer et skattefund bestående af sølvmonter fra 1000-tallet.

Med et bynavn, der har sin oprindelse i vikingetid eller middelalder, og den historisk overleverede købstadsrang fra 1200-årene, har det været påfaldende, at grundene i selve Skibby ikke har bidraget med fund fra dette tidsrum. Men det har ændret sig efter en arkæologisk udgravning ved præstegården i sommeren 2013.

Skibby Præstegårds have

I april 2013 henvendte Skibby Sogns Menighedsråd sig til Roskilde Museum, da man puslede med byggeplaner for et haveareal beliggende umiddelbart øst for præstegården i Skibby. En tidligere staldlænge stod for at skulle ombygges til sognegård, og i tilknytning hertil skulle etableres en parkeringsplads i haven, der ligger godt og vel 100 m fra kirken. (Fig. 3.) Med Skibbys status i middelalderen in mente foretog museet en arkæologisk forundersøgelse af haven ultimo maj 2013 efter aftale med menighedsrådet. Resultaterne viste, at der nærmest Selsøvej, som forbinder Skibby med Manderup og Selsø Sø godt og vel en kilometer mod øst, var flere gruber og stolpehuller, som ud fra deres udseende og fund måtte henføres til sen vikingetid og middelalder.³

Som det er fremgået af det foregående, var dette det længe ventede gennembrud i Skibbys arkæologi, og derfor skulle der foretages en arkæologisk udgravning, inden yderligere jordarbejder blev iværksat i haven. I første omgang var der tale om et ca. 245 m² stort areal langs Selsøvej,

Fig. 3. Staldlængen og undersøgelsesområdet foran set fra øst. Foto: Palle Ø. Sørensen/Roskilde Museum.

Fig. 4. Søgegrøfter (hvide) og udgravningsfelt (rødt) i præstegårdens have. Tegning: Jens Ulriksen/Roskilde Museum.

men kort tid før udgravningsstart meddelte menighedsrådet, at arealet til parkeringspladsen ville blive mindre. Udgravningsområdet reduceredes tilsvarende, så der i alt udgravedes 95 m². (Fig. 4.)

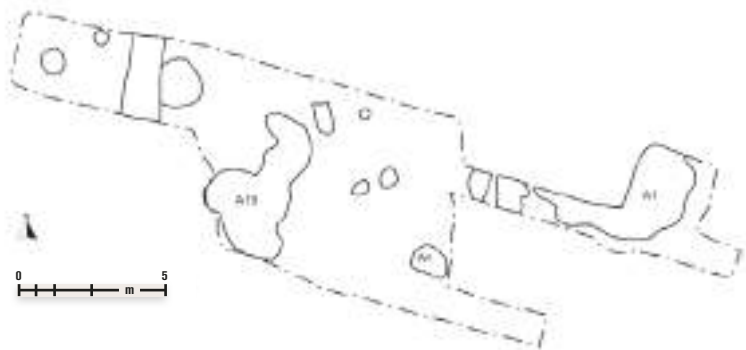
Undersøgelsen foregik i nordøstlige del af præstegårdens store grund midt i Skibby. Haven var lavtliggende i forhold til byområdet i nord, syd og vest. Umiddelbart syd for området lå en dam, og ca. 50 m mod sydøst var et gadekær. Mod vest lå den gamle staldlænge anbragt på en kunstig

forhøjning, formentlig af hensyn til planeringen af præstegårdspladsen på vestsiden. Terrænet i haven i sin helhed havde et fald på godt og vel en meter fra 25.40 m o.h. i vest til lige over 24.25 m o.h. i retning af dam og gadekær. Undergrundens overflade havde et endnu tydeligere fald fra 24.80 m i nordvest til 23.10 m i sydøst, dvs. et fald på 1,70 m. Indenfor undersøgelsesområdet var muldlaget mellem 30 og 69 cm tykt, og råjorden bestod af stift, gult moræneler.

Den arkæologiske udgravning

Udgravningsfeltet blev, som nævnt ovenfor, noget mindre end først planlagt, så området længst mod øst, hvor der var enkelte stolpehuller, blev ikke undersøgt nærmere i denne omgang. Længst mod vest, nærmest staldlængen, havde søgegrøfterne allerede vist, at der var moderne forstyrrelser fra mindst én mindre bygning, der kan ses på et luftfoto fra 1954. Omtrent midt i udgravningsfeltet viste det sig, at der var pålagt et 30-50 cm tykt lag gult ler i nyere tid. Det blev fjernet maskinelt, hvorved middelalderlige affaldsgruber af varierende størrelse dukkede op. Hertil kom et par grøfter og enkelte stolpehuller, der ikke kunne knyttes sammen til strukturer.

Fig. 5. Udgravningsfeltet med relevante anlæg angivet med nummer.
Tegning: Jens Ulriksen/
Roskilde Museum.

Ved udgravningen af anlæggene samlede interessen sig om et større fyldskifte, A1, som allerede blev fundet ved prøvegravningen. (Fig. 5.) I den forbindelse fandtes en jernkniv af en type, som kendes i vikingetid og tid-

Fig. 6. Skår af glaserede kander.
Foto: Cille Krause/
Roskilde Museum.

lig middelalder, ligesom der fremkom lidt fiskeknogler i toppen af fylden. Ved selve udgravningen blev A1 kun afdækket delvist, da det med den ændrede plan for arealanvendelsen kom til at ligge udenfor det område, som skulle inddrages til parkeringsplads. I fladen var A1 et afrundet fyldskifte med et mørkere parti i midten, og det var mindst 5 m langt og 4,4 m bredt. Ved den videre udgravning viste det sig, at den vestligste tredjedel var godt og vel 60 cm dyb, mens den østlige del var hen ved 1,6 m dyb med stejle sider og flad bund. Ved udgravningen af gruben var det tydeligt, at oldsagerne primært lå i de øverste 30-40 cm af fylden, mens dybereliggende horisonter var betydeligt fattigere på fund.

Genstandsmaterialet var varieret, både hvad former og materialer angår. Dominerende var kander og pottes med grønlig blyglasur, og enkelte skår var yderligere dekorerede med pålagte ribbelister, ”hindebærknopper” og manganfarvede ”blade”. (Fig. 6.) Disse dateres til 13.-14. årh. Desuden var der gråbrændt keramik, der blev fremstillet fra 12. årh. og resten af middelalderen, samt enkelte skår af østersøkeramik, som kendes fra 900-tallet til ind i 1200-årene. Der var rester af trelags dobbeltkamme holdt sammen af bronzennitter, som ligeledes kan dateres til 12.-13. årh. (Fig. 7.) En mønt fra Erik Menveds regering (1286-1319) viser, at gruben tidligst er kastet til omkring 1300, men det er formentlig sket i første halvdel af det følgende århundrede. (Fig. 8.) På sin side viser østersøkeramikken, at der har været levn fra sen vikingetid eller tidlig middelalder på stedet, som er blevet forstyrret og kommet med i affaldsgruben, da den blev fyldt op.

Fig. 7. Fragment af dobbeltkam af ben og tak. Foto: Cille Krause/
Roskilde Museum.

Fig. 8. En såkaldt borgerkrigsmønt fra Erik Menveds tid.
Foto: Cille Krause/
Roskilde Museum.

En bymæssig affaldsgrube?

Fundmaterialet fra udgravningen var utvetydigt fra middelalderens første halvdel. Tidsrummet er til dels sammenfaldende med den periode, hvor Skibby – efter kong Valdemars II. Sejrs opfattelse – var en købstad. Fraværet af andre skriftlige kilder har fra tid til anden fået fagfolk til at tvivle på, om byen nogensinde kom til at fungere som handelsmæssigt centrum, eller om dens funktionstid har været så kort, at det knapt nok har efterladt sig spor.⁴ Nu er tilstedeværelse af bebyggelse blevet påvist, men spørgsmålet er, om de nys fremdragne arkæologiske fund er substantielle nok til at dokumentere en bymæssig funktion.

Middelalderbyens primære rolle var at agere omdrejningspunkt for handel mellem dens umiddelbare opland og andre egne af landet eller udlandet. Fra 1200-tallet gav kongemagten flere og flere danske byer en nedskrevet stadsret, der nøgternt beskrev byens jurisdiktion, bestemte afgifter og bøder og stadfæstede retten til dens økonomiske grundlag, nemlig handel og håndværk.⁵ Det betød bl.a., at handel ikke måtte foregå udenfor bygrænsen. Byernes økonomi adskilte sig dermed fra det agrare opland, og det havde naturligt en afsmittende effekt på bebyggelsens struktur. I byerne var grundstykkerne mindre, bygningerne lå tættere, der var et offentligt torv eller torvegade og gadenettet var – i hvert fald delvist – brolagt. De i ordets egentlige betydning privilegerede forhold betød ikke, at byboerne ikke samtidig havde husdyr og jord at dyrke. Byerne kunne have endog temmelig omfattende bymarker udenfor bygrænsen.⁶ Alligevel er det tydeligt, at det affald, som et menneskeligt samfund frembringer ved sit daglige virke, i middelalderen ophobedes på en helt anden måde i byen end på landet. Med andre ord kan man almindeligvis se forskel på de arkæologiske spor efter en by kontra en bondegård eller landsby.

I den aktuelle udgravning ved Skibby Præstegård er hverken fundet bygninger, skelgrænser, vejbelægninger eller store mængder akkumuleret affald i tykke kulturlag, som det f.eks. kendes fra Roskilde. Den på flere måder beskedne affaldsgrube fra præstegårdshaven rummede imidlertid

nogle fund, som mere eller mindre direkte bidrager med oplysninger om bygninger og håndværk.

I middelalderbyerne var en del af husene bygget af munkesten af tegl, men det var kostbart at få fremstillet, så det var kun de velhavende, som havde råd. I Skibby må der også have været formuende personer, for affaldsgruben rummede indirekte beviser for, at der nær ved har været teglstensbyggeri med glasvinduer. Blandt oldsagerne i A1 var et stykke rudeglas og stumper af munkesten med mørtel. Huse af munkesten er dog ikke kun et byfænomen. Spor af disse bygninger findes ganske vist sjældent ved arkæologiske udgravninger i landbebyggelserne, men det beror formentlig på, at deres fundamenter ikke har været særlig dybt nedgravede. Det betyder, at nedbrydning og senere pløjning, eller andre jordbearbejdende aktiviteter, har fjernet eller ulydelliggjort de arkæologiske spor. Imidlertid er det ikke så sjældent, at der findes stumper af munkesten, når middelaldergårde udgraves på landet. De er jo ikke kommet af ingenting, og selv om man kan forestille sig, at denne særlige teglsten fra middelalderen kan være tilført ved en senere lejlighed, så er det påfaldende, at der ved arkæologiske udgravninger af middelaldergårde i Gl. Viby, Slæggerup og Visby er fundet munkesten.⁷ Og ingen af stederne findes en kirke, hvorfra munkestenene ellers kunne stamme.

I Skibby fandtes også tegn på håndværk. Affald fra benmagerens virke var oversavede, gennemborede og flækkede stykker hjortetak samt uanselige huggespåner af samme materiale. (Fig. 9.) Selvom tilsvarende affald er mest almindeligt i middelalderbyerne, så viser knogle- og takaffald fra den nu nedlagte landsby Visby, der lå mellem Roskilde og Vindinge, at benmageren også har fungeret i landlige omgivelser.⁸ Et entydigt byhåndværk har det øjensynlig ikke været. Det andet håndværk, der var repræsenteret i affaldsgruben, var jernhåndtering i form af slagge fra raffinering af jernluppe. Der var absolut ikke tale om særlig store mængder affald, men det er ikke desto mindre et vidnesbyrd om, at jernsmeden har arbejdet i nabolaget. Jernsmedens tilstedeværelse er heller ikke forbeholdt byen; det har været et almindeligt forekommende håndværk i landsbyerne.

Fig. 9. Affald fra benmagerens værksted. Foto: Cille Krause/Roskilde Museum.

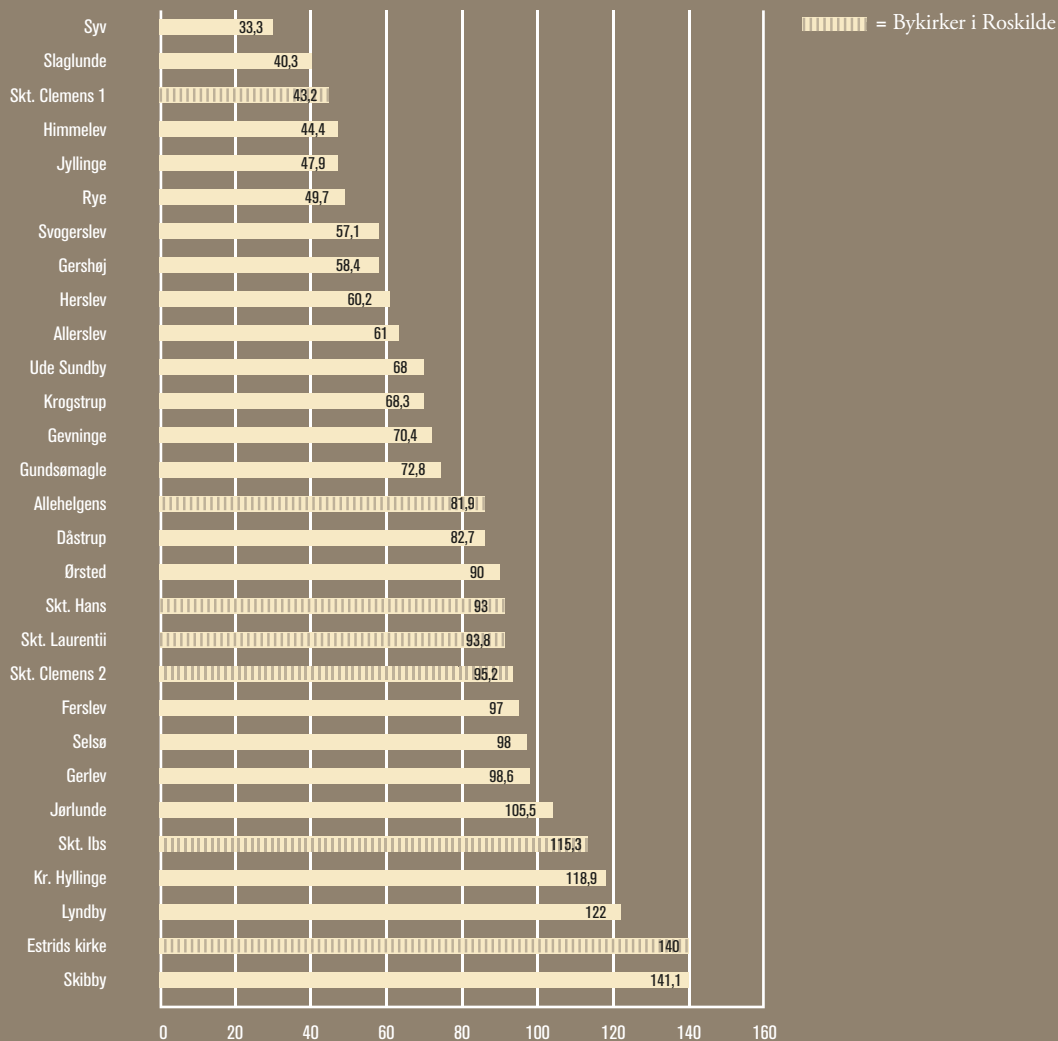
Fig. 10. Skibby på udskiftningskortet fra ca. 1800. Udgravningens udstrækning er markeret med sort farve. Tegning: Jens Ulriksen/Roskilde Museum.

Var Skibby en købstad i middelalderen?

De arkæologiske fund giver således ikke et sikkert bevis for Skibbys bymæssige karakter i middelalderen. Men at stedet allerede i første halvdel af 1100-tallet må have været et samfund med betydelige ressourcer, vidner den markante sognekirke om. Den ligger godt og vel 100 m fra udgravningen på en mindre bakke (31 m o.h.) omtrent midt i den gamle landsbykærne, som den tog sig ud o. 1800. (Fig. 10.) Apsis, kor og skib er opført af frådsten i første halvdel af 1100-årene. Sammenligner man skibets størrelse med jævn gamle kirker fra egnen omkring Roskilde Fjord, står det klart, at Skibby Kirke med sine 141 m² er størst.⁹ (Fig. 11.) Den ældste stenkirke under Roskilde Domkirke, "Estrids kirke", har været næsten lige så stor, men ellers er næste på listen, Lyndby Kirke, små 20 kvadratmeter mindre. Skibby overgår desuden klart de af Roskildes romanske kirker, hvor skibet kan opmåles med nogenlunde præcision.¹⁰ Nu er størrelsen som bekendt ikke altid det afgørende, men en understregning af kirkebyggernes ambitioner og økonomiske formåen er det fine kalkmaleri i apsidens halvkuppelhvælv. Her ses den tronende Kristus flankeret af fire mænd og evangelisternes symboler.¹¹ Omkring 1300, dvs. nogenlunde samtidig med fundene fra affaldsgruben i præstegårdshaven, er der indbygget krydshvælv med kalkmalerier i koret. Omtrent 100 år senere fik skibet samme behandling. Da rummet er meget bredt, har man været nødt til at rejse en række fritstående piller i midtaksen og konstruere fire

Kirkeskibets størrelse i kvm

Fig. 11. Størrelse af romanske kirkeskibe fra egnen omkring Roskilde Fjord.

hvælv på hver side. (Fig. 12.) Det har ikke gjort indtrykket mindre fornemt og understreger blot, at man i Skibby havde de økonomiske midler, der skulle til.

Skibby Kirkes størrelse er blevet set som tegn på, at der nok var noget om købstadsrangen trods tavse kilder i øvrigt.¹² At man i tidlig middelalder kunne bygge en forholdsmæssigt stor kirke, udsmykke og – ved flere senere lejligheder – udbygge og forbedre den, var dog ikke forbeholdt borgere i landets byer. Alene omkring Roskilde Fjord findes flere markante kirker af samme karakter i bebyggelser, der uomtvisteligt var landsbyer.¹³

Udgravningen i præstegårdshaven har bibragt de første sikre arkæologiske spor af middelalderbebyggelsen i Skibby, hvilket med god grund kan tages som bevis for, at undersøgelser af umiddelbart beskedne anlægsspor kan bringe væsentligt nyt for dagen. I den konkrete situation er fundene dog ikke så substantielle, at de kan afgøre, om Skibby vitterlig var en købstad i 1200-tallet. På den måde deler byen skæbne med Stigs Bjergby, i dag en landsby mellem Holbæk og Jyderup, hvis navn også findes i Købstadslisten, men ellers er uden oplysninger. Byen skulle betale 2½ mark i afgift til kongen, men end ikke den beskedne romanske kirke vækker mindelser om tidligere storhed. Et andet fælles træk er, at hverken Skibby eller Stigs Bjergby ligger ved havet, og det kan være her, at en årsag til manglende succes som købstad skal søges. Fra slutningen af 1100-tallet, og gennem det følgende århundrede, blev grundlagt en lang række nye byer i Danmark, og som oftest var de placeret ved bredden af en fjord eller vig. Det havde stor betydning for den enkelte bys succes som handelscentrum, at fragtskibe fra ind- og udland kunne komme til og fra uden alt for meget besvær. At andre faktorer end besejlingsmæssige forhold kunne være vigtige er oplagt i et tilfælde som Viborg. Her var heller ikke direkte adgang til havet, men til gengæld både kongsgård, domkirke og tingsted. Samtidig lå Viborg centralt for landtrafikken, hvilket også gjorde sig gældende for de knapt så væsentlige sjællandske byer Slagelse og Ringsted.¹⁴ Begge steder havde kongsgård og udmøntning i 1000-tallet og – for Ringsteds vedkommende – desuden Sjællands ting.

Skibbys navn betyder ”byen med skibet/skibene”,¹⁵ så det er lidt af et paradoks, at byen under ingen omstændigheder har kunnet anløbes. Nærmeste mulighed er Selsø Sø, der indtil slutningen af 1700-årene var et lavvandet nor. På søens østlige bred, nord for Selsø Kirke, var en anløbsplads i yngre germansk jernalder og vikingetid, som afløstes af landsbyen Vestby.¹⁶ På vestsiden af søen bar en mark navnet ”Snæk Agre”, dvs. marken med/ved snekkerne, men en prøvegravning af stedet i 1995 viste ingen tegn på en anløbsplads.¹⁷ Navnet kan hentyde til udsigten til skibene ved den udgravede anløbsplads på den modsatte bred. At Skibby alligevel skylder naturhavnen sit navn er en mulighed, men afgøres kan det ikke. Når alt kommer til alt, har det lavvandede nor ikke været tillukkende nok til at basere en by på denne adgangsvej til omverdenen. Skibbys rolle som købstad har nok mest af alt været tænkt i sammenhæng med dens opland i Hornsherred. At det ikke bar frugt særlig længe eller i noget stort omfang, må siges at være tydeligt.

Det ændrer dog ikke ved, at Skibbys arkæologi er særdeles interessant. Byerne var blandt kongens væsentligste indtægtskilder, så interessen for deres etablering, udbygning og funktionsdygtighed må have været stor. Mere viden om eksemplerne på forfejlede byer er afgjort ønskværdigt, fordi de bidrager til vurderingen af kongemagtens økonomiske strategi i middelalderen.

Fig. 12. Skibby Kirkes skib med den centrale række piller set fra vest. Foto: Jens Ulriksen/Roskilde Museum.

Noter

- 1 20 ørtug svarer til 5/6 af en mark. Se Ulsig & Sørensen 1982.
 - 2 Forhold vedr. Skibby Kirke omtales dog fra 1400-tallet og frem. (Danmarks Kirker II, 4, 2641.)
 - 3 Roskilde Museum var ansvarlig for undersøgelsen med sagsnummer ROM 3113 SKIBBY PRÆSTEGÅRD (stednr. 010207-76). Forundersøgelsen blev gennemført i maj 2013 af mus.insp. Palle Østergaard Sørensen og forfatteren, mens selve udgravningen foregik primo juli 2013 med forfatteren som udgravningsleder og stud.mag. Marion Ree og udgravningsmedhjælp Niels K.W. Nielsen som den faste stok. Udgiften til den arkæologiske undersøgelse blev afholdt af Skibby Sogns Menighedsråd i sin egenskab af bygherre. Kontakten mellem bygherre og museet blev varetaget af fa. Kullegård Arkitekter AS. Kulturstyrelsen har journaliseret sagen under j.nr. 2013-7.24.02/ROM-0011.
 - 4 Gissel 1977, 223 og 267.
 - 5 Andersen 2000.
 - 6 Kristensen 1987, 100ff.
 - 7 ROM 1823 VISBY-VINDINGE LILLE-VANG (Ulriksen 2003); ROM 2297 SLÆGGERUP; ROM 2360 GL. VIBY (Ulriksen 2007).
 - 8 Ulriksen 2003.
 - 9 Her ses bort fra de treskibede, romanske basilikaer fra Slangerup og Roskilde (Vor Frue og Sven Nordmands domkirke).
 - 10 Kvadratmetertallet er beregnet efter kirkegrundplaner i værket Danmarks Kirker. Se <http://danmarkskirker.natmus.dk/>.
 - 11 Danmarks Kirker II, 4, 2661, fig. 18.
 - 12 Dansk Center for Byhistorier hjemmeside under opslagsordet "Skibby". <http://dendigitalebyport.byhistorie.dk/koebstaeder/by.aspx?koebstadID=78>.
 - 13 For eksempel kirkerne i Jørlunde, Lyndby og Kirke Hyllinge.
 - 14 Ifølge Købstadslisten betalte Slagelse 18 mark i afgift til kongen, mens Ringsted betalte 9½ mark.
 - 15 Jørgensen 1994.
 - 16 Sørensen & Ulriksen 1995; Ulriksen 1998, 42ff.
 - 17 MFG 94/95 SNÆK AGRE, stednr. 010207-71. Se Ulriksen 1998, 109.
-

Litteratur

Andersen, M. 2000: Roskildes middelalderlige stadsret. I: T. Christensen & M. Andersen (red.): *Civitas Roskald – fra byens begyndelse*. Roskilde Museums Forlag, 23-38.

Danmarks Kirker II, bind 4. Skibby Kirke. Nationalmuseet, 2641-2703.

Gissel, S. (red.) 1977: *Hornsherred-undersøgelsen med indledende metodeafsnit*. Det nordiske Ødegårdsprojekt Publikation nr. 2. Viborg.

Jørgensen, B. 1994: *Stednavne ordbog*. Gyldendal.

Kristensen, H.K. 1987: *Middelalderbyen Viborg*. Projekt Middelalderbyen. Centrum.

Sørensen, S.A. & J. Ulriksen 1995: *Selsø-Vestby. Vikingernes anløbsplads ved Selsø*. Museet Færggården.

Ulriksen, J. 1998: Anløbspladser. *Besejling og bebyggelse i Danmark mellem 200 og 1100 e. Kr. En studie af søfartens pladser på baggrund af undersøgelser i Roskilde Fjord*. Vikingskibshallen. Roskilde.

Ulriksen, J. 2003: Visby – en bebyggelse fra sen vikingetid og middelalder i Vindinge Lillevang. *ROMU. Årsskrift fra Roskilde Museum 2002*, 15-38.

Ulriksen, J. 2007: Middelalderbebyggelse i Gammel Viby. *ROMU. Årsskrift fra Roskilde Museum 2006*, 13-28.

Ulsig, E. & A.K. Sørensen 1982: *Studier i Kong Valdemars Jordebog – Plovtalsliste og Møntskat*. Historisk Tidsskrift, Bind 14, række 2 (1981-1982). Open Journal Systems.

”Bundetings Brynd” – et brøndområde i Latinerhaven

43

Af Ole Thirup Kastholm

Træder man fra gaden ind i Latinerhaven bag Roskilde Gymnasium, mødes blikket af en iøjnefaldende, ellipseformet bygning, der rejser sig to stokværk over terrænet. Det er den såkaldte Sciencebygning, som har til formål at styrke den årtusind gamle skoles naturvidenskabelige profil. Selv om værket i form og farve entydigt udstråler et tilhørsforhold til en moderne arkitektonisk tradition, ligger det dog nu med kælder og fundamenter solidt forankret i middelalderbyens undergrund, fredeligt omkranset af veltrimmet græs. (Fig. 1.) Lidet aner man byggepladsens smuds og tumultariske arbejdsomhed, der gik forud for indvielsen i efteråret 2012.

Bygningen blev lagt i et mægtigt ellipseformet hul, som nåede en dybde på op til fire meter under terrænet. Det var ved udgravningen af dette hul, i oktober 2011, at entreprenørerne langt nede stødte på velbevaret tømmer. (Fig. 2.) Museets arkæologer blev hurtigt tilkaldt. Det viste sig,

Fig. 1. Roskilde Gymnasiums Sciencebygning i Latinerhaven. Efteråret 2013.
Foto: Ole Kastholm/
Roskilde Museum.

Fig. 2. Byggefeltet set fra vest. I forgrunden ligger opgravet tømmer fra brønden A8, der befinder sig lige nedenfor gravemaskinen. I feltets østlige del ses flere mørke plamager, den sydligste er brønden A5. Foto: Tom Christensen/
Roskilde Museum.

at der var tale om resterne af en træbygget brønd, og ved en nærmere gennemgang af udgravningen viste det sig, at der var flere brønde at finde her. Brøndene måtte naturligvis undersøges arkæologisk, før de blev ødelagt af byggeriet, hvilket fandt sted i de følgende to efterårsuger i tæt samarbejde med entreprenørerne og gymnasiet.¹ To brønde konstrueret i tømmer var særligt interessante, og det er først og fremmest disse, der skal berettes om i det følgende.

Et brøndkammer i træ

Byggefeltets afgravede flade bestod mest af gult undergrundsler, men var i den østlige del præget af en stor uformelig plamage af rent blåler, som formentlig er bragt dertil af mennesker. Her kunne man blandt andet se en mørkere, nærmest cirkulær, muldblandet nedgravning. Dette var resterne af en brønd, og den blev registreret som A5.

Efter få timers udgravningsarbejde i A5 viste det sig, at der lige under overfladen var træ bevaret. Der var tale om tætliggende, forarbejdet tøm-

Fig. 3. Trækonstruktionen i A5 delvis blotlagt. På fotoet ses arkæolog Christina Seehusen og museumsinspektør Cille Krause. Foto: Ole Kastholm/Roskilde Museum.

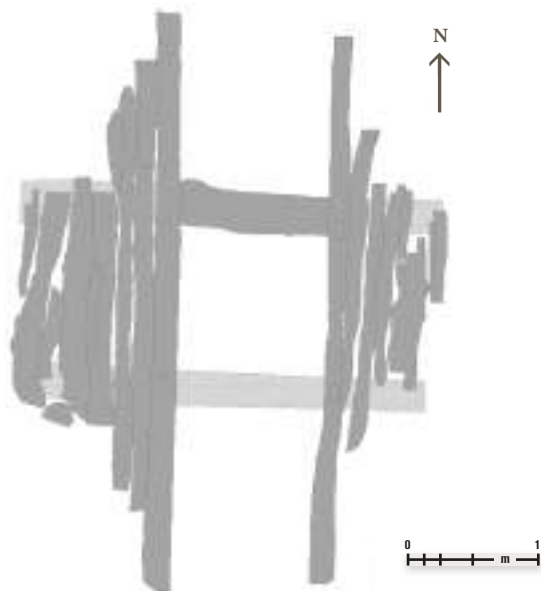

Fig. 4. Plantegning af trækonstruktionen i A5. Rentegning: Ole Kastholm/Roskilde Museum.

mer, som lå nogenlunde vandret, og dannede noget lignende et dæk. (Fig. 3.) Mellemrummene var tætnet med blåler. Efter nogle dages afrensning stod konstruktionen nogenlunde klart frem. Der var tale om et nedgravet brøndkammer, hvor de blotlagte planker har været overdækningen. Den nederste synlige del af konstruktionen bestod af to stringere i form af vandrette øst-vestgående stammer, som oprindeligt havde ligget parallelt med ca. 1,2 m afstand. Den sydligste stringer var på et tidspunkt sunket ned i brøndkassen. Det må være sket allerede dengang, brønden var i brug, da der sås nedbankede stokke omkring den i et forsøg på at understøtte den. Nedfaldet på tværs af de to nederste stringere lå to øvre nord-sydgående stringere, også parallelle, med en indbyrdes afstand på 1,13 m. På hver yderside af de øvre stringere var der lagt plankedæk. De øvre stringere var forarbejdet til firkantet tømmer og havde hver to taphuller på oversiden, symmetrisk placeret. Disse taphuller må have dannet base for i alt fire opretstående hjørnestokke i selve den lodrette brøndskakt. Bortset fra et enkelt tapfragment i et af taphullerne var der ikke bevaret spor efter denne del af konstruktionen, men ud fra taphullernes placering at dømme har dens tværmål været 1x1 m. (Fig. 4.)

Fig. 5. Brødskovl fundet i brønden A5. Den måler 56x23x1,4 cm. Foto: Ole Kastholm/Roskilde Museum.

Fig. 6. En velbevaret kniv med benskæfte. Fundet i brønden A5. Foto: Ole Kastholm/Roskilde Museum.

Fig. 7. Et forgyldt beslag. Fundet i brønden A5. Foto: Ole Kastholm/Roskilde Museum.

Mens den bærende konstruktion – stringerne – fremstod ensartet og lod til at være fremstillet til netop dette formål, så var tømmeret i dækket af en noget mere varieret karakter. Visse stykker var tydeligvis genbrugt bygningstømmer, mens andre var irregulære spejkløvede kævler. De nederste stringere var lavet af bøgestammer, mens resten af konstruktionen var egetræ.

Tømmeret blev tegnet, nummereret og taget op, og en del af opfyldsmaterialet i kammeret nedenunder blev udgravet. På grund af indtrængende vand og sammenstyrtningsfare ville det være uhyre vanskeligt at undersøge den resterende del af brønden, og da denne ikke var truet af anlægsarbejdet blev den i stedet efterladt, forsejlet under et betonddæk. Selv om de fund fra brøndens bund, som måske ville kunne have afsløret dens alder, således måtte afstås i denne omgang, blev vi ikke helt snydt for fund.

Den største fundgruppe var dyrekogler, ikke mindst adskillige hornstjeler. To trægenstande var også havnet i brønden: dele af et trug samt en pladeformet genstand med håndtag, formentlig en brødskovl til bagning. (Fig. 5.) Med metaldetektor blev der også fundet flere genstande: blandt andet jernknive, en hestesko, et forgyldt beslag, en spydspids samt en mængde søm og nagler. (Fig. 6-8.) Der var også en del bygningstegl, især rester af tagtegl. Sidst, men ikke mindst, var der enkelte potteskår, som omfattede sen østersøkeramik fra o. 1200 såvel som 1200-1300-tals blyglaseret keramik og hornbemalede stykker fra renæssancen. Potteskårenes forskellige dateringer fortæller os, at brønden antageligt er blevet kastet til med blandet udrøm fra byens kulturlag, og vi må hæfte os ved, at de yngste fund er fra 1600-1700-tallet.

Nok et brøndkammer

I den nordvestlige udkant af byggefeltet lå brønden A8. (Fig. 9.) Det var denne konstruktion, som entreprenørerne havde ramt med gravemaskinen i første omgang. Det var den blevet delvist ødelagt af, men ikke på en måde, som stod i vejen for forståelsen af anlægget.

Der var tale om en konstruktion, som i sit grundprincip lignede A5 – et nedgravet brøndkammer med overdækningen delvist bevaret. Også her var brugt blåler til tætning af dækket. Den nederste synlige del af konstruktionen bestod af to stringere i form af vandrette øst-vestgående bøgestammer, oprindeligt parallelt liggende med en anslået afstand på ca. 1,2 m. Den nordlige nedre stringer var imidlertid forskubbet og brækket af entreprenørmaskinerne. Nedfaldet på tværs af de to nederste stringere lå to øvre nord-sydgående stringere, ligeledes parallelle, med en indbyrdes afstand på 1,1 m. De øvre stringere var delvist forarbejdet af bøgestammer til firkantet tømmer og var forsynet med hver to taphuller på oversiden, symmetrisk placeret. Disse taphuller har været basen for i alt fire opretstående

Fig. 8. Spydspids af jern. Muligvis fra en såkaldt ”pike”, et meget langt stikvåben, som var i brug til op i 1600-tallet. Foto Ole Kastholm/Roskilde Museum.

Fig. 9. Den vestlige del af dækket i A8 bliver tegnet. På fotoet ses arkæolog Christina Seehusen. Foto: Ole Kastholm/Roskilde Museum.

ende hjørnestokke i selve brøndsakten. Hjørnestokkene var ikke bevarede, men i vestsiden stod den nederste af brøndsakakens sideplanke stadig på sin plads. De øvre stringere var tydeligt afrundede ved brøndsakten, hvor brøndens spand igen og igen har stødt imod. På vestsiden af de øvre stringere fandtes plankedækker bevarer, båret af de nedre stringere, og – i modsætning til A5 – var også det tværgående plankedæk delvist bevarer i begge sider, båret af de øvre stringere. Ganske som ved A5 var stringerne fremstillet til netop denne konstruktion, mens dækker, der var af eg, bestod af genbrugt bygningsømmer, hvori gamle rappe og raphuller flere steder kunne ses. (Fig. 10.)

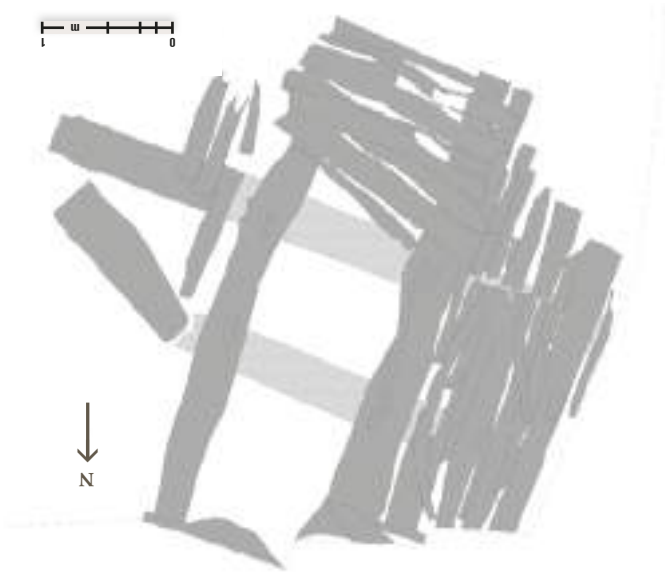

Fig. 10. Planregning af trækonstruktionen i A8. Renegning: Ole Kastholm/Roskilde Museum.

Også denne brønd måtte efterlades uden at blive gravet i bund, da den lå delvist uden for byggefeltet. I den del af opfylder, som det var muligt at undersøge, lå der fund fra forskellige tider: ud over et mindre antal dyreknogler fandtes der potteskår af varierende alder, fra 1300-tallet op til renæssancen. Ved afsøgning med metaldetektor dukkede en del genstande op. Især var der mange søm og nagler, men der fandtes blandt andet også to 1600-tals mønter, en bjælde, en møgøle og en signering ud over flere

Fig. 11. Skilling i sølv, for- og bageside. Præget under Christian den 5. i slutningen af 1670'erne. Fundet i brønden A8. Foto: Ole Kastholm/Roskilde Museum.

mere eller mindre ubestemmelige jernfragmenter. (Fig. 11-13.)² Der er ikke nogen fund, som er yngre end 1600-1700-tallet.

Brøndenes konstruktion

Der er altså tale om to ret ensartede brøndkonstruktioner. De er konstrueret ved, at man har gravet et brøndhul, mere eller mindre cirkulært, med en diameter på noget over fire meter. Det kan vel nærmest betragtes som en art cisterne. Dybden er uvis, men det må formodes, at den har nået datidens vandførende lag. Nede i hullet, et par meter under datidens overflade, har man lagt et dæk bestående af planker og bjælker af egetræ, meget af tømmeret bærer præg af at være genbrugt bygningstømmer. Dækket er båret af to parallelle øst-vestgående stringere og to parallelle nord-sydgående stringere. Disse stringere synes at være tildannet til netop dette formål og er altså ikke genbrugstømmer. Dækket har været forseglet i sprækker og mellemrum med blåler, velsagtens mod indtrængende overfladevand, og plankerne/bjælkerne er placeret på højkant for at kunne bære den betydelige vægt af overliggende jord. Blandt tømmeret kunne findes både kløvede og savede stykker. Som adgang til vandet i brøndkassen har man haft en plankebygget brøndskakt med tværmål på ca. 1x1 m. Hele brøndhullet synes at være forseglet i blåler.

De andre brønde

På byggefeltet kunne i alt konstateres omkring ti brønde. (Fig. 14.) En brønd, som lå lige ved siden af A5, blev også undersøgt. I overfladen sås den som en cirkulær plamage med en diameter på ca. to meter. Den blev registreret som A6. Her blev dog anvendt en gravemaskine til arbejdet, og ved et par meters dybde blev den omgivende jord så ustabil, at arbejdet måtte indstilles af sikkerhedshensyn. Det var imidlertid muligt at foretage en geoteknisk boring, som viste, at brønden fortsatte til 5,5 meter under byggefeltets overflade. Oprindeligt har brønden haft en dybde på op mod 7,5 m under datidens terræn. Her var ingen spor efter tømrede konstruktioner.

I kanten af byggehullet kunne adskillige flere brønde ses, omkring otte. De vekslede i dybden, men havde alle det til fælles, at de var jordgravede

Fig. 12. Toskilling i sølv, for- og bagside. Præget under Frederik den 3. i 1661. Fundet i brønden A8. Foto: Ole Kastholm/Roskilde Museum

Fig. 13. Jernnøgle. Fundet i brønden A8. Foto: Ole Kastholm/Roskilde Museum.

Fig. 14. De fundne brønde i Latinerhaven markeret på et ortofoto. Tegning: Ole Kastholm/Roskilde Museum.

og uden spor af trækonstruktioner. I en enkelt (A9) fandtes i bunden et velbevaret øksehoved. (Fig. 15.)

Fig. 15. Et velbevaret øksehoved af jern. Hovedet har en vægt på ca. 1,5 kg og stammer fra en arbejdsøkse. Sådanne er vanskelige at bestemme alderen på, men en datering til renaissanceen er ikke usandsynlig. Fundet på bunden af brønden A9.

Datering af brøndene

Fra de to træbyggede brønde blev udtaget en række prøver til dendrokronologisk analyse på Nationalmuseet. Analysen kan på grundlag af årringene i træet fortælle, hvornår et træ blev fældet. Imidlertid fungerer metoden bedst på egetræ, og det var desværre ikke muligt at få fastlagt fældningstidspunktet for de bøgestammer, som udgjorde den bærende konstruktion i brøndene. Derimod blev det fastslået, at en udkløvet del af en egetamme i A5, var fældet i perioden efter 1480.³ Det er dog usikkert om dette stykke har været skabt til brønden eller er genbrugstømmer, og den dendrokronologiske analyse giver dermed ikke et tidspunkt for anlæggelse af brønden, men blot et vidnesbyrd om, at den ikke kan være opført før slutningen af 1500-tallet.

Kaster vi et blik på de arkæologiske fund fra A5 og A8 giver de os et andet yderpunkt. Efter de yngste daterbare fund at dømme må brøndene nemlig være sløjfet og kastet til en gang i slutningen af 1600-tallet, allersenest i

løbet af 1700-tallet. De to træbyggede brønde ensartethed tyder på, at de har eksisteret, om ikke samtidigt, så til umiddelbar afløsning af hinanden.

At der i sidste halvdel af 1600-tallet findes en brønd på netop dette sted bevidnes af de tidligste kartografiske oplysninger om Roskilde, vi har kendskab til. Det er Peder Hansen Resens kort fra 1677, hvor flere af byens brønde er markerede, herunder brønden ved Bondetinget – ”Bundetings Brynd”. (Fig. 16.)⁴ På landinspektør Ehlers kort fra 1790-91, den første egentlige opmåling af byen, optræder langs sydsiden af Bondetinget ingen brønde mere, men derimod et større ubebygget vænge.⁵

Afslutning

Indtil 1880, hvor vandværket i Jernbanegade blev indviet, var Roskilde alene forsynet med drikkevand fra gravede brønde og fra de kilder, som byen er berømt for.⁶ Med fundet i Latinerhaven er historien om byens tidligere vandforsyning blevet suppleret. Det er naturligvis ikke første gang, at gamle brønde er dukket frem under byens kulturlag; der er undersøgt adskillige fra den tidlige middelalder og frem.⁷ Brøndene kan have meget forskellige udformninger – jordgravede, stensatte og diverse træbyggede konstruktioner gør sig gældende – men de omfangsrige konstruktioner fra Latinerhaven er ikke set før i Roskilde.

Fig. 16. Detalje af P.H. Resens kort fra 1677. Nr. 58 angiver ”Bundetings Brynd”. Foto: Roskilde Museum efter original på Det Kgl. Bibliotek.

Noter

- 1 Sagen har j.nr. ROM 2821 Latinerhaven II (stednr. 02.04.10, lok. nr. 185). Udgravningen fandt sted i perioden fra 24. oktober til 9. november 2011. Udgravningsleder var museumsinspektør Ole Thirup Kastholm assisteret af et skiftende gravehold bestående af gode og ikke mindst egenrådige kolleger fra museet: museumsinspektørerne Tom Christensen, Cille Krause, Palle Ø. Sørensen, Søren A. Sørensen samt arkæolog Christina R. Seehusen og museumsmedarbejder Niels K.W. Nielsen. Arbejdet blev bistået af volontør Kaare Bøgh-Jensen, Biltris, med metaldetektor. Undersøgelsen blev bekostet af Kulturstyrelsen.
 - 2 Tak til Niels K.W. Nielsen for hjælp til bestemmelse af de to mønter. Der er tale om en Chr. V, nr. 75 (ROM2821x90) og en Fr. III nr. 132 (ROM2821x91), jf. Hede 1971.
 - 3 Prøve af ROM2821x5. Se Hylleberg Eriksen 2013; Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser, j.nr. A2900.
 - 4 Se også Andersen 1986.
 - 5 Frandsen & Bjørn 1998, s. 190 f.; se også Koch 2000, s. 66.
 - 6 Sander Hansen 1998, s. 69-74.
 - 7 Se f.eks. Engberg 1979, s. 138 ff.; Sørensen 1982, 47; Andersen 1983, s. 33 f.; Andersen 1986; Andersen 1997, s. 32; Mikkelsen 1995, s. 28 f.
-

Litteratur

- Andersen, J. 1997: Byvold og klostermur – arkæologisk undersøgelse i Dronning Margrethes Vej 1996. *ROMU. Årsskrift fra Roskilde Museum 1996*, s. 21-34.
- Andersen, M. 1983: Støden 24-26 – en arkæologisk undersøgelse i den vestlige udkant af middelalderens Roskilde. *ROMU. Årsskrift fra Roskilde Museum 1982*, s. 27-38.
- Andersen, M. 1986: Byens brønd. *ROMU. Årsskrift fra Roskilde Museum 1986*, s. 51-56.
- Engberg, N. 1979: En undersøgelse i Algade 32 – og et stykke Roskilde topografi. I: F.A. Birkebæk (red.): *13 bidrag til Roskilde by og egns historie*, s. 137-150. Roskilde.
- Frandsen, K.-E. & C. Bjørn 1998: *Roskilde Bys Historie. 1536-1850*. Redigeret af F.A. Birkebæk, E. Verwohlt & M. Høj. Roskilde.
- Hede, H. 1971: *Danmark og Norges mønter. 1541. 1814. 1970*. 2. rev. udg. København.
- Hylleberg Eriksen, O. 2013: *Dendrokronologisk undersøgelse af tømmer fra to brønde udgravet i Latinerhaven, Roskilde*. NNU rapport nr. 15, 2013. Nationalmuseet.
- Koch, H.D. 2000: Roskildes offentlige rum i middelalderen. I: T. Christensen & M. Andersen (red.): *Civitas Roskald – fra byens begyndelse*, s. 45-110. Roskilde.
- Mikkelsen, H. 1995: Fra bronzealder til beskyttelsesrum. Arkæologiske undersøgelser på Hestetorvet i Roskilde 1994. *ROMU. Årsskrift fra Roskilde Museum 1994*, s. 25-34.
- Sander Hansen, M. 1998: Vand og vandtårne i Roskilde. *ROMU. Årsskrift fra Roskilde Museum 1997*, s. 69-90.
- Sørensen, S.A. 1982: Højbrønd. *ROMU II. Årsskrift fra Roskilde Museum 1981*, s. 47.
-

Sct. Hans Hospital 1816-2013 ⁵⁵

En introduktion til hospitalets historie med fokus på bygningsmassen

Af **Thomas Roslyng Olesen og Per Lund**

Sct. Hans Hospital er Danmarks ældste behandlingssted for sindssyge. I 1808 bragte man de første lemmer fra anstalten på Ladegården i København til den ny erhvervede herregård Bistrupgaard ved Roskilde. I 1816 var flytningen fulden, og da man samme år ansatte den første overlæge, regnes 1816 normalt som hospitalets stiftelsesår. I dag udgør hospitalsområdet et enestående og velbevaret kulturmiljø vest for Roskilde. Området afspejler både de seneste 200 års bygningskultur, men også psykiatriens vekslende opfattelser af de bedste rammer for den psykiatriske behandling. Denne artikel er tænkt som en kort introduktion til hospitalets historie med særligt fokus på områdets bygningsmasse. De numre, der optræder i artiklen, henviser til det store kort på side 58-59.

Kurhus på Sct. Hans Hospital omkring 1866. Den ukendte kunstner var muligvis patient. Museet på Sct. Hans Hospital.

Vesthospitalet fotograferet mod nordøst.
Foto: Sct. Hans Hospital.

Sct. Hans Hospital i København 1612-1808

Sct. Hans Hospital er grundlagt i 1612 udenfor Nørreport ved København. På dette tidspunkt omtales hospitalet som Pesthuset, mens navnet Sct. Hans første gang optræder i 1716. Navnet er sandsynligvis opstået, fordi Pesthusets kirke i 1600-tallet fik doneret en altertavle med Johannes Døberen – Sct. Hans – som motiv. De lokale begyndte at kalde kirken Sct. Hans efter altertavlens motiv, og med tiden vandt navnet indpas. Først i 1766 fik hospitalet dog sit officielle navn *St. Hans Hospital og Claudi Rossets Stiftelse*, da galanterihandleren Claudi Rosset donerede sin formue til hospitalet og fik det opkaldt det sig.¹

I 1630 flyttede hospitalet ind i nye bygninger på en nærliggende grund udenfor Nørreport, men allerede i 1658 blev det nedrevet, da den svenske hær nærmede sig København. I stedet opførte man i 1660'erne et nyt hospital på Kalvebod Strand. Her lå Pesthuset i de følgende 100 år som hospital for afsindige, fattige og folk med uhelbredelige sygdomme. I 1769 var hospitalet dog så nedslidt, at man flyttede det til Ladegården udenfor Nørreport.²

I slutningen af 1700-tallet opstod der en stigende kritik af samfundets behandling af ”de gale”. De uhygiejniske forhold og den blandede

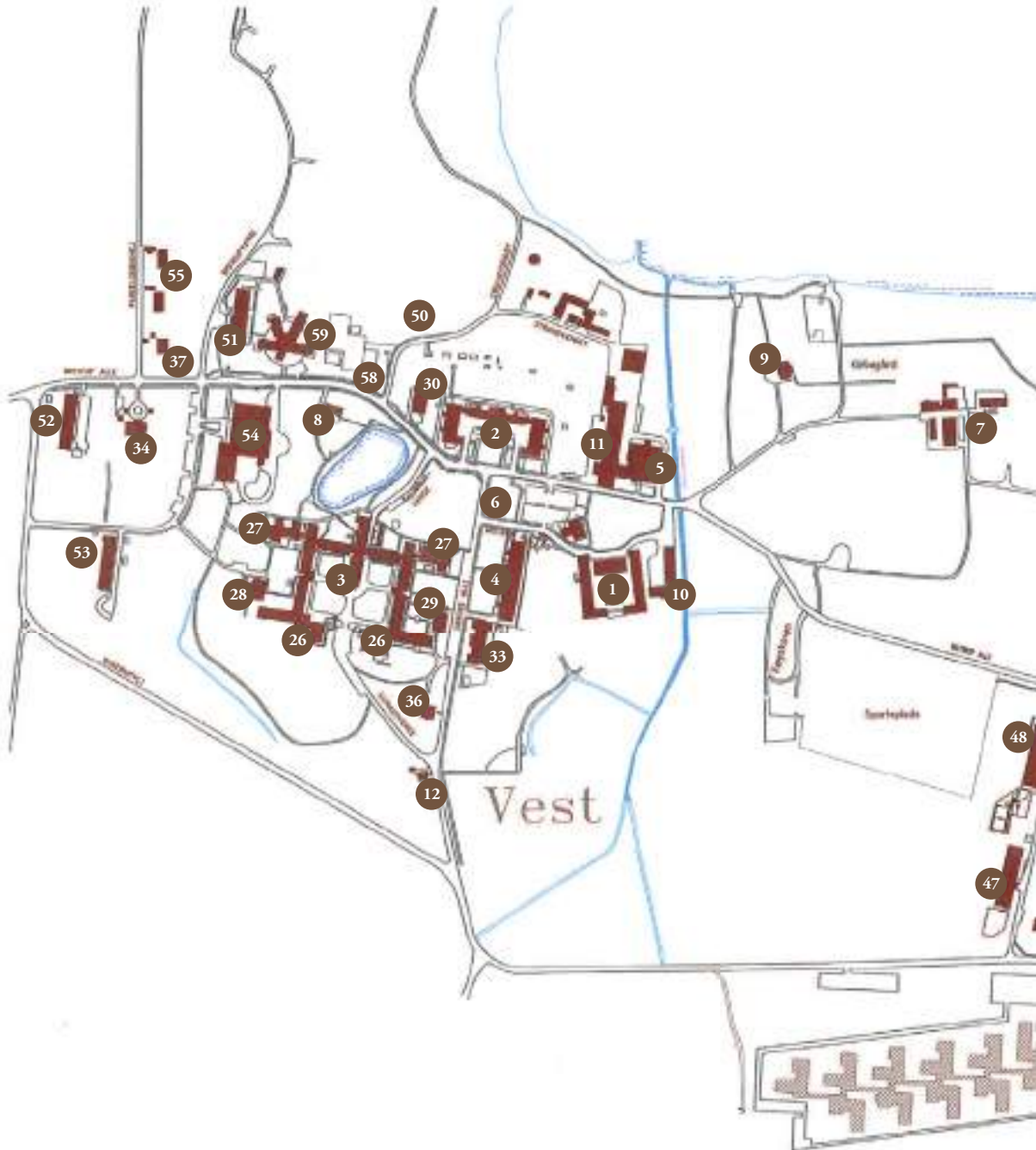
På Resens Atlas Danicus fra 1674 ses Sct. Hans Hospital ("Pesthuset") på Kalvebod Strand vest for København. Vejen, der løber forbi, er Vesterbrogade. I 1769 flyttede hospitalet til Ladegården. Det Kongelige Bibliotek.

patientgruppe af gale, uhelbredeligt syge fattiglemmer og fra 1772 også venerisk syge – altså folk med smitsomme kønssygdomme – gjorde det vanskeligt at behandle de indlagte. Som svar på kritikken nedsatte man i 1794 en kommission, der skulle undersøge mulighederne for en udvidelse og forbedring af de eksisterende hospitalsbygninger. I 1804 lå planen for et nyt hospital ud for Nørreport færdig, men projektet blev bremset af den engelske belejring af København i 1807. Englænderne efterlod Ladegården svært medtaget, men af militære hensyn var det nu helt udelukket at opføre et nyt hospital umiddelbart udenfor byens porte. I stedet blev Københavns Fattigvæsen – der varetog driften af hospitalet – i april 1808 anmodet om at udpege et egnet sted, hvortil hospitalet kunne flyttes.³

Flytningen til Roskilde 1808-1816

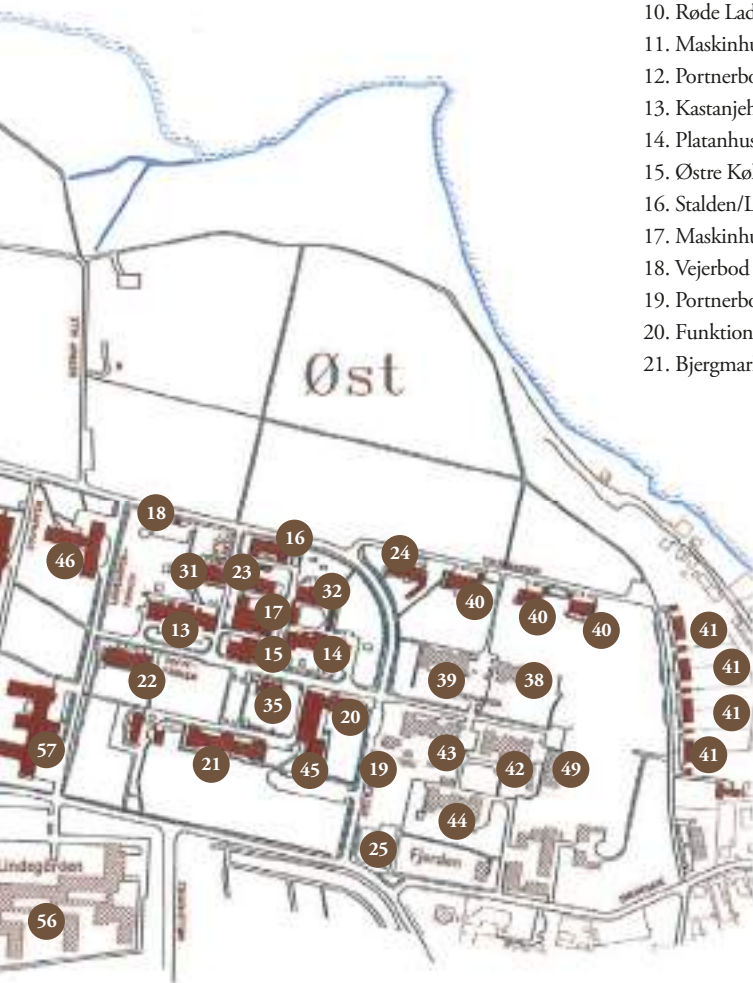
Valget faldt på Bistrupgaard ved Roskilde. Godset havde siden 1661 været ejet af Københavns Magistrat, men i 1801 havde man solgt hovedgården fra. Den 1. juli 1808 blev gården så generhvervet – i øvrigt til næsten tre gange salgsprisen. Bistrupgaard bestod på dette tidspunkt af hovedbygningen ”Slottet” (nr. 1), der fra 1803 til 1806 var blevet opført på Absalons Banke, en ladegård, der lå, hvor Fjordhus (nr. 2) ligger i dag, og en række mindre bygninger, der lå spredt på området (se opslag på s. 58-59). Københavns Fattigvæsen anførte, at den store bygningsmasse relativt let kunne tilpasses hospitalsformål. Samtidig understregede man, at områdets gode vand, friske luft og skønne omgivelser ville virke helbredende for de syge. Endelig var der store økonomiske gevinster ved at flytte hospitalet til Bistrupgaard. På gårdens 647 tønder land lå gode jorder samt skov og mose, hvorfra man kunne få friske landbrugsvarer, brændsel og hø til lave priser end i København.

Fattigvæsenets direktion planlagde at beskæftige patienterne med jordarbejde om sommeren og håndværksarbejde om vinteren. Man vurderede, at patienterne havde godt af at arbejde i den friske luft, og samtidig ville arbejdsindsatsen gavne Fattigvæsenets økonomi. Det var kun de sindssyge og de uhelbredeligt syge fattiglemmer, der skulle overføres til Roskilde. Patienter med veneriske sygdomme blev i stedet overflyttet til andre hospitaler i København.⁴

Sct. Hans Hospital

1. Slottet (1806)
2. Fjordhus (1872)
3. Kurhus (1859)
4. Østerhus (1871)
5. Vaskeriet (1865)
6. Vestre Køkken (1871-1966)
7. Gartnerhuset (1815)
8. Søhus (1815)
9. Kapellet (1884)
10. Røde Lade (1872)
11. Maskinhus (1907)
12. Portnerbolig (1860)
13. Kastanjehus (1880)
14. Platanhus (1880)
15. Østre Køkken (1881)
16. Stalden/Lærkehus (1881)
17. Maskinhus Øst (1881)
18. Vejerbod (1881)
19. Portnerbolig (1881)
20. Funktionærbolig (1881)
21. Bjergmarkshus (1894)
22. Fyrrehus (1894)
23. Badebygning (1894)
24. Hjørnehus (1894)
25. Portnerbolig (1892)
26. Vagtafdelinger (1883 & 1888)
27. Vagtafdelinger (1906)
28. Krathus (1904)
29. Vesterhus (1904)
30. Nørrehus (1904)
31. Bøgehus (1904)
32. Egehus (1904)
33. Sønderhus (1907)
34. Villa d'este (1918)
35. Heymanns Hus (1922)
36. Søndre Allé 5 (1912)
37. Parcelgårdsvej 2 (1922)
38. Elmehus (1920)
39. Lindehus (1920)
40. Toftebakken 9-11 (1920)
41. Toftebakken 2-8 (1920)
42. Poppelhus (1926)
43. Birkehus (1932)
44. Toftehus (1931)
45. Sygeplejerskebolig (1935)
46. Fysiurgisk Klinik (1944)
47. Solhus (1950)
48. Enghus (1950)
49. Havehus (barak) (1949)
50. Strandhus (barak) (1949)
51. Drosselhus (1957)
52. Bistruphøj (1958)
53. Bistrupvænge (1952)
54. Centralkøkken (1963)
55. Parcelgårdsvej 4-6 (1966)
56. Lindegården (1967)
57. Erhvervsterapien (1970)
58. Strandvængset (1975)
59. Strandhus (1997)

Fra 1808 til 1816 blev Bistrupgaard ombygget til hospitalsformål. Lade-gårdens stalde blev indrettet som plejestiftelse – altså en slags opbevarings-sted – for uhelbredeligt syge fattiglemmer, mens Slottet indrettedes som hospital for behandlingsegne sindssyge. Størstedelen af jorden bortfor-pagtedes mod en årlig naturalieafgift til hospitalet, mens 87 tønder land bevaredes til hospitalets brug. Disse bortforpagtedes siden i 1838. I 1816 kunne de sidste patienter overføres fra København, og samme år ansattes Johan Seidelin som den første overlæge på stedet.

Slottet og Ladegården: Sct. Hans Hospital 1816-1860

Fra 1816 til 1860 udgjorde Slottet og Ladegården kernen i Sct. Hans Hos-pital. I plejestiftelsen på Ladegården fik lemmerne forplejning, men de modtog ingen behandling til trods for, at ca. hver tredje var diagnosticeret som sindssyg. I nødstilfælde kunne inspektøren pacificere sindssyge fat-tiglemmer med spændetrøje eller indespærring i mørke og uopvarmede celler. Var anfaldene særligt voldsomme, blev patienten overført til Slottet.

Sct. Hans Hospital i 1833 fra øst.
På Absalons Banke
ses Slottet med de to sidebygninger.
Til højre for Slottet kan man
se Lemmestiftelsen.
Per Lunds Billedsamling.

Da der imidlertid tilførtes langt flere uhelbredeligt sindssyge end raske fattiglemmer, kom Ladegården efterhånden til at fungere som plejestiftelse for uhelbredeligt sindssyge.⁵

På Slottet var hovedbygningen indrettet med sygestuer og fællestuer, men også med lejligheder til de ansatte, der altså boede sammen med patienterne. Mænd og kvinder levede naturligvis adskilt. Allerede i 1813 besluttede man desuden at opføre de to sidefløje med dårekister – en slags fængselsceller – til indespærring af urolige patienter. Den østre sidefløj – til mandlige patienter – blev taget i brug i 1817, mens vestfløjen grundet pengemangel først stod færdig i 1826. Dørene til cellerne var hentet fra det gamle hospital i København. Midt på døren fandtes en låge, hvorigenem man kunne observere patienten og række mad ind. Cellerne målte 5,6 x 2 meter og var indrettet med seng og latrin. Bag cellerne opførtes en overdækket gang, hvorfra man kunne tømme latrinerne uden at gå ind i cellen. Gangen betød imidlertid, at man måtte placere vinduerne højt oppe under loftet, hvilket gjorde cellerne temmelig mørke. Dårekisterne beskyttede personalet mod de uroligste patienter, men isolerede samtidig de indlagte fra omverdenen.⁶

Trods intentionerne om at skabe gode rammer for behandlingen af psykisk syge var forholdene på hospitalet fortsat yderst kritisable. En kommissionsundersøgelse i 1830 viste, at patienterne blev udsat for piskning med ris, ørefigner, styrtebade, fiksering i spændestol og spændetøjler, sult og tørst, tvungen indtagelse af kvalmemikstur og ordinering af spanske fluer, der blev knust og smurt på huden, hvilket fremkaldte væskefyldte blærer.⁷ Sagen var et udslag af en lægefaglig konflikt mellem psykikere og somatikere. Overlæge Seidelin praktiserede den psykiske kurmetode, der opfattede sindssygdom som et udslag af synd og amoralsk opførsel. Patienterne skulle afrettes, og fysisk afstraffelse blev anset som en passende del af behandlingen. Somatikerne anså derimod afsindighed som en fysisk sygdom i hjernen eller nervesystemet, der skulle behandles med ro og omsorg. Undersøgelsen resulterede i, at Seidelin blev afskediget sammen med de yngre læger og en række betjente. Som ny overlæge udnævntes i november 1831 somatikeren Göricke, der tiltrådte fra en stilling ved Odense Sindssygehospital.⁸

Kurhuset og plejestiftelserne 1860 og 1880

Fra etableringen i 1816 og frem til 1859 steg antallet af indlagte på Sct. Hans fra 190 til 311. Hospitalet var ikke bygget til så mange syge, og overfyldningen betød, at man ikke havde mulighed for at klassificere de enkelte patienter og behandle dem hensigtsmæssigt.⁹ I 1830'erne og 1840'erne arbejdede forskellige kommissioner på en hospitalsudvidelse, men uden resultat. En undersøgelse af forholdene på hospitalet i juli 1850 viste, at de urene og urolige patienter kun havde halvt så meget plads som anbefalet. Tre måneder senere nedsattes en byggekomité, der skulle stå for opførelsen af et nyt kurhus til 120 sindssyge. I maj 1852 udsendtes en indbydelse til en arkitektkonkurrence, der blev vundet af bygningsinspektør Michael Gottlieb Bindsbøll. Da komitéen imidlertid stillede krav om en række ændringer, trak han sig fra projektet i vrede. I stedet blev Kurhuset færdiggjort af bygningsinspektør Frederik Ferdinand Friis.

Opførelsen blev påbegyndt i 1854, og i 1859 stod komplekset færdigt (nr. 3). Hovedbygningen var indrettet med lægeboliger, kirke, repræsentationslokaler, administration og inspektørkontor. Samtidens opdeling i sociale klasser trådte tydeligt frem. Hovedbygningen var indrettet med 1-2 personers lejligheder til de mest velhavende patienter af første klasse. I de to sidefløje havde man stuer med 2 til 5 senge til patienter af 2. og 3. klasse, mens kompleksets sydligste bygninger var indrettet med celleafdeling for støjende og farlige syge. Patientstuerne lå på 1. salen, mens man i stueetagen havde dagligstuer og spisestuer for patienterne.¹⁰ Klasseopdelingen blev strengt håndhævet, og i Seidelins tid kunne man endog blive straffet med midlertidig flytning til en lavere klasse.¹¹ Det nye kompleks blev taget i brug i juli 1860, da 52 patienter blev overflyttet fra den gamle anstalt. Indvielsen medførte en række ændringer. Slottet og Ladegården indrettedes nu som plejestiftelser for uhelbredeligt syge. De arbejdsdygtige blev anbragt på Slottet, mens de sløveste og dårligste blev indkvarteret på Ladegården.¹²

Både Ladegården og Slottet var imidlertid utidssvarende og dårligt indrettede, og i forbindelse med hospitalets 50-års jubilæum i 1866 besluttede kommunalbestyrelsen i København, at der skulle opføres nye og tidssvarende plejestiftelser. Kommissionen foreslog at opføre to nye bygninger – Østerhus (nr. 4) og Fjordhus (nr. 2). Under planlægningen opstod

Sct. Hans Hospital 1866 set fra vest. Til højre ses det nyopførte Kurhus, og til venstre for vejen ligger Lemmestiftelsen. Bagved skimtes det nyopførte dampvaskeri og Slottet på Absalons Banke. Efter Jubilæumsskrift for Sct. Hans 1866.

der imidlertid uenighed mellem kommissionen og hospitalets overlæge – Steenberg – om indretningen af de to bygninger. Steenberg – der var tiltrådt i 1862 – mente, at plejestiftelserne skulle indrettes til behandling og ikke blot til opbevaring. Dette var helt i tråd med tidens løsen. På statshospitalerne i Risskov og på Oringe var man gået bort fra den strenge opdeling mellem helbredelses- og plejeanstalter og begyndt at blande patientgrupperne. Kommissionen prioriterede derimod at tilvejebringe så mange pladser som muligt så billigt som muligt. Og da helbredelsesanstalter krævede mere plads til den enkelte patient end plejestiftelser, foretrak kommissionen at indrette de nye bygninger som rene plejestiftelser.

Plejestiftelsen for mænd – Østerhus – blev opført på området mellem Kurhuset og Slottet. Arbejdet blev indledt i 1869, og i 1871 stod bygningen færdig. Kvindeplejestiftelsen – Fjordhus – blev opført fra 1870 til 1872 i stedet for den gamle Ladegård, der blev nedrevet. Begge stiftelser var tegnet af arkitekt N.S. Nebelong og stærkt præget af historicismen. For at kunne rumme så mange patienter som muligt blev plejestiftelserne opført i tre etager i stedet for de anbefalede to. De blev opført uden

korridorer, hvilket gav flere pladser, men samtidig betød, at al transport foregik gennem sygestuerne til stor gene for de indlagte. Endelig havde man strøget celleafdelingen til urolige patienter. Celleafdelingen var normalt indrettet med brede gange på en hel etage, men dette, vurderede man, var for dyrt. I stedet indrettedes der isolationsceller rundt omkring på de forskellige etager. Det manglende celleafsnit betød, at urolige patienter ikke kunne isoleres, hvilket gav uro på afdelingerne. Til gengæld kunne hospitalet nu rumme hele 650 patienter.¹³

Vesthospitalets driftsbygninger 1865-1910

Den store udbygning af hospitalet med Kurhus, Østerhus og Fjordhus nødvendiggjorde en udvidelse og modernisering af hospitalets driftsfaciliteter. Derfor etablerede man i perioden fra 1865 til 1910 en række nye driftsbygninger på området omkring Slottet og Vaskeriet. Dette område kom herefter til at udgøre Vesthospitalets tekniske driftscentrum.

I 1865 opførtes den karakteristiske vaskeribygning (nr. 5) nord for Slottet. I forbindelse med flytningen til Bistrupgaard havde man indrettet vaskeri ved herregårdens udriderbolig ved Gedevadsbækken, men opførelsen af Kurhus betød imidlertid, at vaskeriets kapacitet blev for lille. Da bygningen samtidig var nedslidt, blev den nedrevet og erstattet af et nyt moderne dampvaskeri på samme sted. Ud over vaskeri og tørrestue i et stueetagen var bygningen indrettet med strygestue, tilskærestue, lappedstue, linnedmagasin og bolig for oldfruen på førstesalen. På andensalen var der magasiner, sovesale for vaskepigerne og et sadelmagerværksted til reparation af madrasser. Loftetagen var indrettet med et hånddrevent ventilations-system, der skulle forhindre fugten i at gå i bygningen.¹⁴ I 1891 blev vaskeriet udvidet med et nyt maskinvaskeri bag ved og parallelt med den eksisterende vaskebygning, der nu udelukkende blev benyttet til magasin og bolig for vaskepigerne og oldfruen. Udvidelsen var tegnet af hospitalets inspektør Henry Meyer, der stod for mange af hospitalets ny- og ombygninger omkring århundredeskiftet.¹⁵

I 1870'erne fulgte en modernisering af hospitalets køkkenfaciliteter. Siden flytningen til Roskilde foregik al madlavning på henholdsvis Lemmegår-

Henry Meyer var inspektør på Sct. Hans Hospital i perioden 1890-1911. Foto fra ca. 1900. Museet på Sct. Hans Hospital.

Østerhus ca. 1900.
Kurt Bachs billedsamling.

Farvelagt facadetejning af det nye dampvaskeri fra begyndelsen af 1860'erne. Københavns Stadsarkivs kort- og tegningssamling.

Udateret fotografi af Vestre Køkken. I baggrunden ses Østerhus. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

den og på Slottet. Ved opførelsen af Kurhus havde man indtænkt køkkenfaciliteter til de derværende patienter, men med etableringen af Østerhus og Fjordhus opstod et behov for nye kogefaciliteter. Derfor opførte man i 1871 et nyt centralkøkken (nr. 6), der som plejestifelserne blev tegnet af N.S. Nebelong. Bygningen blev opført på arealet mellem Østerhus og Fjordhus. Ud over at levere mad til patienterne i Østerhus og Fjordhus fungerede køkkenet også som beskæftigelsesterapi for de bedste kvindelige patienter. I 1900 blev bygningen ombygget og udvidet for at kunne varetage køkkendriften på hele Vesthospitalet, hvorfor køkkenet på Kurhuset blev nedlagt. Køkkenbygningen fungerede frem til 1966, hvor den blev revet ned efter opførelsen af det nye, store centralkøkken.¹⁶

Et tredje væsentligt driftsanlæg var hospitalets gartneri (nr. 7). Gartneriet leverede fødevarer og siden også blomster til hospitalet. Samtidig havde det en vigtig funktion som beskæftigelsesterapi for patienterne. Til gartneren opførtes der i 1815 en gartnerbolig øst for hospitalet. Huset blev opført af stampet ler med den såkaldte pisé byggeteknik, hvor man opbyggede en midlertidig forskallingsvæg i træ og stammede lervæggene i denne. Gartnerhuset og Søhus (nr. 8) er i dag de ældste bygninger på hos-

pitalsområdet. Sydvest for gartnerboligen udlagdes en kålhave, og frem til 1870 lå der desuden en urtehave på området mellem Kurhus og Slottet. Vest for Kurhus var der anlagt en frugthave, og endelig havde højtstående medarbejdere som overlægen, inspektøren og oldfruen deres egne private haver på området. Nogen reel landbrugsdrift var der dog ikke tale om, da patienterne overvejende var storbyboere med begrænset viden om jordbrug. Dette var også årsagen til, at størstedelen af jorden blev bortforpagtet til Parcelgården nord for hospitalet.¹⁹

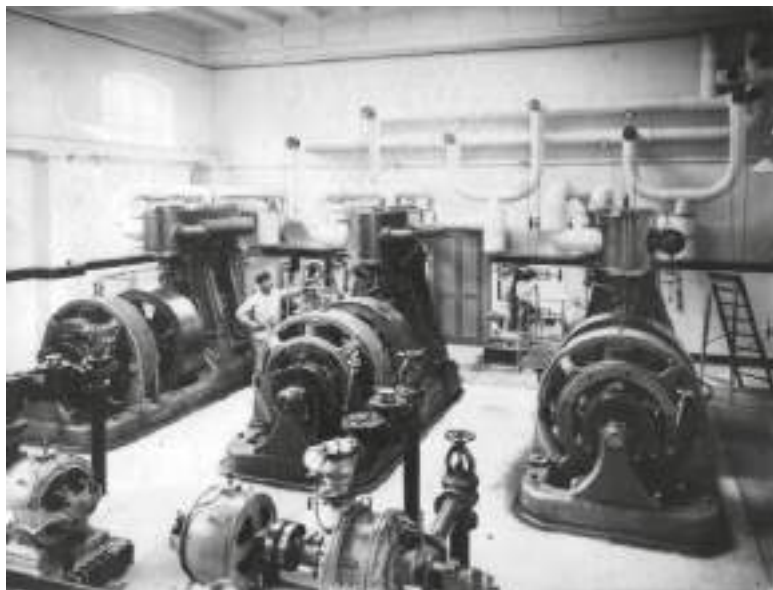
Nord for gartneriet lå hospitalets kirkegård, der sandsynligvis er anlagt i forbindelse med etableringen af hospitalet. Kirkegården var det sidste hvilested for både patienter og ansatte. I 1884 opførtes kapellet (nr. 9), der er tegnet af Henry Meyer. Kapellets søndre tilbygning rummede lighuset, mens den nordre benyttedes som sektionstue. Her blev afdøde patienter obduceret i forsøget på at finde fysiske årsager til deres lidelser.

Opførelsen af de to plejestiftelser – Fjordhus og Østerhus – betød, at Slottet i 1872 kunne rømmes for patienter. I stedet blev det i 1873 til

Kort over Sct. Hans Hospital i 1866. De mange haveanlæg indenfor området ses tydeligt. Efter Jubilæumsskrift for Sct. Hans 1866.

Elgeneratorer og vandpumper
i maskinhuset omkring 1905.
Per Lunds Billedsamling.

1874 ombygget til materielgård med administration. Samtidig indrettedes en særlig lejlighed til finansborgmesteren i København, under hvem hospitalet siden 1860 havde sorteret. I forbindelse med ombygningen fik hospitalet installeret gasbelysning fra et lille gasværk, der blev indrettet i Slottets østfløj. Dette blev i 1884 flyttet ud i en nyopført bygning på området mellem Slottet og vaskeriet. Øst for Slottet opførte man i 1872 bygningen Røde Lade (nr. 10) som materielhus. Bygningen opførtes af materialer fra Ladegården, der var blevet nedrevet samme år for at give plads til Fjordhus. I 1903 besluttede man at samle hospitalets mange forsyningsanlæg i et nyt dampkedel- og maskinhus (nr. 11). Bygningen – der blev opført fra 1903 til 1907 – var tegnet af Henry Meyer. Den blev opført som tilbygning til vaskeriet og indrettet med dampkedler og dampmaskiner, der drev elektricitetsværk, centralvarme og varmtvandsanlæg.²⁰ I slutningen af 1950'erne udvidedes maskinhuset mod nord med den høje karakteristiske kedelbygning.

Driftsbygningerne fortæller en anden historie om Sct. Hans Hospital end Kurhuset og plejestiftelserne. De fortæller om hospitalet som et samfund med en lang række faciliteter. I dag er både Vestre Køkken og Gasværket forsvundet, men vaskeriet, maskinhuset, kapellet og portnerboligen ved Søndre Port (nr. 12) eksisterer fortsat. Sammen udgør de en arkitektonisk og kulturhistorisk helhed med de øvrige bygninger fra perioden 1850 til 1910.

Etableringen af Østhospitalet 1878-1894

Trods udvidelsen af hospitalet med opførelsen af Østerhus og Fjordhus i 1870-72, gik der ikke længe, før der igen var pladsproblemer. I 1876 var hospitalet fuldt belagt, og som konsekvens heraf besluttede Københavns Kommune i 1877 at opføre to nye plejestiftelser. Hospitalet var imidlertid ved at blive meget stort, og Steenberg havde allerede i begyndelsen af 1870'erne udtrykt betænkelighed ved en udvidelse. Derfor blev de nye stiftelser opført på Bjergmarken knap en kilometer øst for Kurhuset. Det var så tanken, at man på et senere tidspunkt kunne opdele øst og vest i to selvstændige hospitaler. De to stiftelser – Kastanjehus (nr. 13) og Platanhus (nr. 14) – blev opført mellem 1878 og 1880. De var tegnet af arkitekt H. Drewsen, men blev efter hans død i 1878 færdiggjort af Vilhelm Petersen. Bygningerne havde plads til 120 patienter i hver og var delt i to afdelinger – en for rolige og en for urolige. Man var vendt tilbage til korridorsystemet, men derudover var principperne fra Fjordhus og Østerhus bevaret. Pavillonerne var således på tre etager med spisestuer og badefaciliteter i kælderen. Cellerne var fordelt på alle etager.²¹ Til Bjergmarksanlægget etableredes desuden en akse med selvstændige driftsbygninger. I 1880-81 opførtes en køkkenbygning (nr. 15), en kombineret stald og vognport (nr. 16) og et maskinhus (nr. 17), der i 1916 blev udvidet med et bageri. Ved kulpladsen i hospitalets nordvestlige hjørne etableredes i 1881 en vejerbod (nr. 18), hvor vognlæs til og fra hospitalet blev vejet, og mod sydøst opførtes et portnerhus (nr. 19). Endelig byggede man i 1881 en funktionærbolig (nr. 20) med lejligheder for husmedhjælper, der var ansat på hospitalet. Det nye hospital på Bjergmarken benyttedes kun til

Bjergmarkshus fotograferet omkring år 1900. For enden af huset ses en af de indhegnede gårde til urolige patienter. Museet på Sct. Hans Hospital.

mænd, mens Vesthospitalet løbende blev omlagt til kvindehospital. De sidste mænd forlod dog først Kurhuset i 1919.²²

Trods udbygningen betød Københavns hastigt voksende befolkning, at der allerede i løbet af 1880'erne opstod nye problemer med overbelægning. I 1886 var Steenberg nødsaget til at afvise alle udenbys patienter, og ved udgangen af 1880'erne stod det klart, at man igen måtte udvide hospitalet. Fra 1892 til 1894 gennemførte Oscar Rohmell – der i 1892 afløste Steenberg som overlæge – derfor en større udbygning på Bjergmarken. Bjergmarkshus (nr. 21) – tegnet af Henry Meyer – stod færdigt i 1894. Bygningen – der havde plads til 130 patienter af 3. forplejningsklasse – var i store træk indrettet som de øvrige plejestiftelser på Bjergmarken. Den var opført i tre etager med spisestuer i kælderen, opholdsstuer i stuen og sygestuer på 1. og 2. sal. Bygningen var indrettet med korte korridorer, og man valgte bevidst at have vinduer til de store sovesale på begge sider af huset af hensyn til en effektiv udluftning. Som en nyskabelse indrettede man desuden en særlig sygestue for de ansatte. De rolige patienter var samlet i midten af bygningen, mens der i enderne var indrettet celler og isolationsstuer til urolige og urenlige patienter. Desuden havde man i hver ende

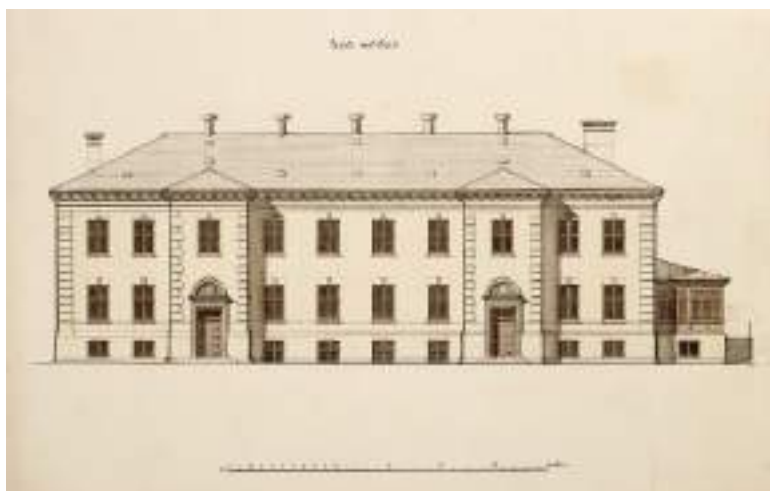
opført en lukket gård til denne patienttype. Nordvest for Bjergmarkshus opførte Henry Meyer Fyrrehus (nr. 22) i to etager for 38 rolige patienter af 1. og 2. forplejningsklasse. Bygningen blev indrettet med en- og topersoners værelser.²³

Driftsaksen blev udvidet med Henry Meyers Badebygning (nr. 23), der blev opført mellem Stalden og Maskinhuset. Ud over badefaciliteter og et depot rummede bygningen boliger til tjenestekarle på 1. salen. Som følge af de tilbagevendende epidemier – særligt kolera – opførtes epidemibygningen – Hjørnehus (nr. 24) – nordøst for de øvrige bygninger. I huset – der ligeledes var opført af Henry Meyer – kunne seks mænd og seks kvinder isoleres fra de øvrige patienter. Endelig betød udvidelsen af hospitalet, at man måtte opføre en ny portnerbolig (nr. 25) syd for den gamle.²⁴

Fra “no restraint” til “open door”:

Etablering af overvågningsafdelinger 1880-1910

Indretningen af hospitalsbygningerne på Sct. Hans afspejlede tydeligt de skiftende retninger indenfor den psykiatriske behandling. Kurhuset og plejestiftelserne – der var opført i perioden fra 1850'erne til begyndelsen af 1890'erne – byggede på *no restraint* princippet, der var udgået fra den

Koloreret tegning af Fyrrehus fra ca. 1892. Københavns Stadsarkivs kort- og tegningssamling.

britiske psykiater John Conolly i slutningen af 1830'erne. Conolly mente, at tvangsmidler som spændetrøje og tvangsstole så vidt muligt skulle undgås. Til gengæld kunne det i kortere perioder være nødvendigt at isolere urolige patienter i celler, så de ikke forstyrrede de øvrige patienter. Således var Kurhus, Fjordhus, Østerhus, Kastanjehus, Platanhus og Bjergmarkshus alle blevet indrettet med lukkede sengestuer og afsnit med isolationsceller.²⁵

I 1880'erne begyndte det skotske *open door* princip imidlertid at vinde indpas i den psykiatriske behandling. Tilhængere af dette princip anså indespærring af patienter i isolationsceller som et unødvendigt overgreb. I stedet blev sengebehandling i store, åbne sengestuer en central kurmetode. Særligt urolige patienter kunne ordineres behandling i "vandseng" – altså en slags beroligende karbad i varmt vand. Overgangen til open door systemet medførte imidlertid en række vanskeligheder. De mange små stuer og celler i hospitalets ældre bygninger gjorde det vanskeligt for personalet at overvåge samtlige patienter, hvilket øgede risikoen for selvmord og vold. Det betød, at man i nogen grad måtte opgive *no restraint* systemets principper om ikke at anvende mekaniske tvangsmidler som eksempelvis bæltefiksering.²⁶

Problemerne med at overvåge et stort antal patienter blev løst ved at indrette vagtafdelinger. De bestod af et antal sengestuer anbragt omkring en central dagligstue. Herfra kunne personalet overvåge samtlige sygestuer, og patienterne kunne samtidig benytte dagligstuen, når de ikke var sengeliggende. I 1874 blev hospitalets administration flyttet fra Kurhus til Slottet, og i de ledige lokaler indrettede man landets første vagtafdeling. I 1883 og 1888 etableredes yderligere to vagtafdelinger (nr. 26) som tilbygninger til Kurhusets sydlige fløje. De to fløje – der begge var tegnet af Henry Meyer – var helt identiske. Den østlige fløj fra 1883 husede 13 mandlige patienter, mens der på vestfløjen fra 1888 boede samme antal kvinder.²⁷

Skønt Steenberg således stod bag etableringen af de første vagtafdelinger efter *open door* princippet, var det hans efterfølgere, Oscar Rohmell og August Wimmer, der for alvor implementerede systemet på Sct. Hans. I 1905-06 etableredes yderligere to vagtafdelinger (nr. 27) for kvindelige patienter som tilbygninger til Kurhusets nordlige del. Samtidig indledtes

en større ombygning af Kurhusets celleafdeling og de gamle plejestiftelser. I den forbindelse blev væggene mellem cellerne slået ned og rummene indrettet efter de nye principper med store, overskuelige firesengsstuer og badestuer.²⁸

Opførelsen af personaleboliger i 1903-1904

I sit virke som overlæge fra 1892 til 1912 formåede Oscar Rohmell ikke blot at implementere *open door* princippet. I 1894 ansatte han den første uddannede sygeplejerske på mandshospitalet. Tidligere havde plejeforholdene været organiseret således, at man på mandssiden havde mandlige opsynskarle under ledelse af en overopsynsmand, mens man på kvindesiden havde opsynspiger under ledelse af en overopsynsdame. Dette personale udgik af tyndeklassen og havde ingen uddannelse i sygepleje. Ansættelsen af uddannet personale var således et stort fremskridt.²⁹

De fleste plejere boede på dette tidspunkt fortsat i de samme bygninger som patienterne. Omkring år 1900 var hospitalet imidlertid så overfyldt, at man var tvunget til at gennemføre endnu en udbygning. I stedet for at etablere nye plejestiftelser foreslog Rohmell, at man opførte en række selvstændige bygninger til plejepersonalet. Dermed kunne man inddrage deres tidligere værelser til sengestuer og samtidig imødekomme de stigende krav om bedre vilkår for plejepersonalet. Forslaget blev imødekommet, og fra 1903-04 opførtes hele fem boliger til plejepersonalet. På Vesthospitalet etableredes Krathus (nr. 28), Vesterhus (nr. 29) og Nørrehus (nr. 30) på området omkring Kurhus, mens man på Østhospitalet opførte Bøgehus (nr. 31) og Egehus (nr. 32) nord for Platanhus og Kastanjehus.³⁰ Alle bygninger var tegnet af Henry Meyer og indrettet med dagligstuer i stueetagen og boliger på 1. og 2. sal. Etableringen af egentlige personaleboliger var en stor forbedring for hospitalets ansatte, der tidligere havde boet sammen med patienterne, men nu kunne flyttes til egne boliger.³¹ Udvidelsen tilvejebragte dog ikke et tilstrækkeligt antal pladser, og allerede i 1906-07 måtte Henry Meyer opføre Sønderhus (nr. 33) – i samtiden kaldet Nye Kvindeplejestiftelse – for 72 rolige arbejdende patienter.

Maleriet af Palæmona Treschow er udført af Ellen Hofman-Bang omkring 1930. Maleriet hang i Villa d'Este til frk. Treschows død i 1941. Medicinsk Museion.

Patientvillaerne på Sct. Hans 1910-1930

Sideløbende med de store plejestiftelser og personaleboliger skød der i begyndelsen af 1900-tallet en række villabyggerier op på hospitalsområdet. Særligt de to patientvillaer – Villa d'Este (nr. 34) og Heymanns Hus (nr. 35) – er historisk interessante. Fra hospitalets etablering i 1816 havde de forskellige samfundslag været adskilt i tre plejeklasser. Som noget helt særligt lykkedes det imidlertid to velhavende familier at få opført villaer på området til deres pårørende, der var indlagt på hospitalet. Tilladelsen var betinget af, at bygningerne – efter patienternes død – skulle overgå til kommunen. Villa d'Este blev opført i 1917-18 vest for Kurhus til frøken Palæmona Treschow. Villaen – med 15 rum – blev tegnet af W. Marke og rundt om huset etableredes et stort parkanlæg. Palæmona Treschow stammede fra den velhavende borgerlige og adelige Treschow-slægt. Hun blev opfattet som en excentrisk person, der med sin familiemæssige baggrund følte sig hævet over almindelige mennesker. Hun havde egne tjenestefolk, og når hun var på spadseretur, blev hun fulgt af en plejerske – men behørigt i tre meters afstand. Overlægen blev derimod betragtet som en passende gæst, der på sin ugentlige stuegang blev budt på rødvin. Palæmona Treschow var paranoid og led bl.a. af angst for at blive forgiftet. Det skulle bl.a. have vist sig ved hendes årlige middagselskaber for hospitalets overlæger. Når maden var serveret, skulle gæsterne vende sig og beundre hendes malerier, så hun i mellemtiden kunne bytte om på portionerne og undgå at blive forgiftet. Efter frk. Treschows død i 1941 overgik huset til hospitalet og blev frem til 1971 benyttet som overlægebolig. Villaen har siden huset hospitalets patientklub.³²

Også på Østhospitalet står en patientvilla – nemlig Heymanns Hus, opført i 1922 af fru Ellen Heymann til hendes søn. Huset blev tegnet af arkitekt Andreas Clemmesen – der bl.a. er kendt for Mariakirken i Istedgade og Gefionspringvandet ved Langelinie – og som stod bag flere bygninger på Østhospitalet i perioden 1920-1930. Ud over boligen til sønnen rummede huset boliger for to reservelæger. I det hele taget skød der i begyndelsen af 1900-tallet en række læge- og funktionærboliger op på hospitalsområdet. Ud over boligerne på Toftebakken, der omtales i det følgende afsnit, opførtes der på Vesthospitalet en bolig for reservelægen

– Søndre Allé 5 – i 1912 (nr. 36) og en funktionærbolig – Parcelgårdsvej 2 – i 1922 (nr. 37).

Den store udvidelse på Østhospitalet 1920-1930

I 1919 deltes Sct. Hans i to selvstændige overlægeafsnit, og samme år flyttedes de tilbageværende mandlige patienter fra Kurhus til Bjergmarken, således at der opstod et rent kvindehospital og et rent mandshospital. Ved delingen havde kvindehospitalet 923 senge og mandshospitalet 673 senge. Der var således behov for en større udbygning på Bjergmarken. Denne blev gennemført fra 1919 til 1931 på området øst for det oprindelige Østhospital. I 1920 opførtes Elmehus (nr. 38) og Lindehus (nr. 39) som modtageafdelinger for henholdsvis rolige og urolige patienter. Begge bygninger var tegnet af Andreas Clemmesen. De to huse var planlagt af August Wimmer inden hans fratrædelse og indrettet efter vagtsystemet. Hele afdelingen var et stort rum opdelt i mindre stuer af lave skranker, således at personalet fra dagligstuen i midten havde overblik over alle sengene. Samme år opførtes tre lægeboliger (nr. 40) og fire funktionærboliger (nr. 41) på Toftebakken – alle tegnet af Andreas Clemmesen.³⁴

Elmehus og Lindehus tilførte samlet blot 60 sengepladser, hvorfor der snart opstod pladsmangel. Derfor nedsatte man i 1925 en hospitalkommission til at vurdere udbygningsmulighederne. Kommissionen anbefalede, at man i perioden 1925-35 opførte yderligere tre bygninger på Bjergmarken. Disse skulle bygges i to etager og tilvejebringe i alt 180

Toftebakken 1930'erne.
Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

Overlæge Aksel Bisgaard (t.v.) og afdelingslæge Sigurd Hansen (t.h.) med de to første patienter med *dementia paralytica*. Fotografiet er taget umiddelbart før afrejsen til Wien i efteråret 1922. Museet på Sct. Hans Hospital.

pladser – 60 til urolige kvinder og 120 til urolige mænd. Kommunalbestyrelsen tog kommissionsbetænkningen til efterretning, og allerede i 1926 stod Poppelhus (nr. 42) færdigt. Bygningen var tegnet af stadsarkitekt Hans Wright og indrettet efter de samme vagtprincipper som bygningerne fra 1920. I tagetagen var indrettet lejligheder til personalet, og som noget særligt havde man på førstesalen i bygningens østlige ende etableret to stuer til malariabehandling af patienter med *dementia paralytica* – syfilis i tredje stadie. Fra 1915 til 1921 udgjorde denne patientgruppe ca. 18% af indlæggelserne på Sct. Hans. Sygdommen blev betragtet som uhelbredelig, men i 1917 havde man i Wien opdaget, at feber – fremkaldt af malaria – havde en gavnlige effekt på patienterne. Sct. Hans var det første danske hospital, der indførte malariabehandlingen. I efteråret 1922 rejste overlæge Aksel Bisgaard med to patienter fra Sct. Hans til Wien og fik dem podet med malaria. Malariastuerne var placeret på 1. sal for at undgå myg og den dermed forbundne risiko for smittespredning. Af samme årsag var stuerne indrettet med ”sluser” ved indgangen. Poppelhus var i øvrigt ikke den første bygning på Sct. Hans med malariastuer, da man kort forinden havde indrettet lignende stuer i både Fjordhus og Bjergmarkshus.

I 1944 var 579 patienter fra Sct. Hans blevet behandlet med malaria. Behandlingen var imidlertid ikke ufarlig. Ca. 7% af de behandlede patienter døde, og i 1940’erne blev hypertermbehandling – hvor patienterne opvarmedes i en varmekasse – indført som alternativ til malariabehandling. Først i 1950’erne kunne malaria- og hypertermbehandling imidlertid erstattes af behandling med penicillin.³⁶

Udbygningen af Poppelhus blev fulgt af opførelsen af Birkehus (nr. 43) og Toftehus (nr. 44). Bygningerne var tegnet af stadsarkitekt Poul Holsøe og stod færdige i 1931 og 1932. Husene var planlagt som åbne vagtafdelinger, men man var på dette tidspunkt begyndt at gå tilbage til isolation af urolige patienter, og derfor valgte man i sidste ende at indrette dem i to opdeltede afdelinger og en række tosengsstuer med døre.³⁷ Samtidig med beslutningen om at opføre Toftehus og Birkehus vedtog man at opføre en sygeplejerskebolig (nr. 45) ved siden af den gamle funktionærbolig fra 1881. Bygningen blev tegnet af stadsarkitekt Poul Holsøe og stod færdig

i 1935. Den blev udvidet i 1953 og rummer i dag hospitalets ledelse og administration.³⁸

Udbygningen omkring Anden Verdenskrig 1940-1950

For at imødekomme den stigende efterspørgsel efter pladser havde hospitaletskommissionen i 1925 anbefalet, at man i 1935 begyndte at etablere et nyt 3. hospital på Parcelgårdens jorder nord og vest for Kvindehospital. Det nye hospital skulle rumme pladser til 600 kvinder, 400 mænd og boliger til 280 funktionærer. Planerne blev imidlertid udskudt, og i 1940 satte Anden Verdenskrig en stopper for udbygningsplanerne. I stedet fik hospitalet samme år mulighed for at overtage Boserup Tuberkulosesanatorium, som Henry Meyer i 1901 havde opført ved Store Kattinge Sø. Efter en ombygning kunne 67 mænd og 74 kvinder indlægges på sanatoriet.³⁹ Boserup Sanatorium var langt fra det eneste sted, hvor man etablerede eksterne afdelinger. Hospitalet havde således afdelinger på bl.a. Avnstrup Sanatorium (1957-91), Holme på Katrineberg Gods ved Sengeløse (1948-87) og på Stubberupgård ved Borup (1936-87).

Materiemanglen til trods blev der under og efter verdenskrigen alligevel opført en række nybygninger. Udbygningen fandt dog ikke sted på Parcelgårdens jorder, men derimod på området vest for hospitalet på Bjergmarken. I 1944 opførtes en bygning til fysioterapi og røntgen (nr. 46) med faciliteter til lysbehandling og badebehandling, og vest for denne bygning opførtes i 1950 to nye afdelinger – Solhus (nr. 47) og Enghus (nr. 48) – til behandling af 48 lettere sindslidende. De to patientbygninger blev tegnet af stadsarkitekt F.C. Lund i samarbejde med arkitekt Frode Jørgensen. Begge huse blev indrettet med 6 eneværelser, 9 dobbeltværelser og 2 store opholdsrum.⁴⁰ Man var således gået helt bort fra de store vagtafdelinger, der havde kendetegnet perioden fra 1880'erne til slutningen af 1920'erne. I tillæg til de permanente tilbygninger købte kommunen efter krigen byggematerialer fra træbarakkerne, der havde stået i flygtningelejren på Kløvermarken i København. Heraf opførtes i 1949 fire midlertidige barakker med 24 sengepladser i hver. Havehus (nr. 49) opførtes på mandshospitalet umiddelbart øst for Poppelhus, Skovhus blev opført ved Boserup Sanatorium og endelig blev Strandhus (nr. 50) opført nord

Det nyopførte Enghus omkring 1950. I baggrunden ses Solhus. Kurt Bachs Billedsamling.

Centralkøkkenet 1967. Efter Kommunalarbejderen, november 1967.

for Nørrehus som to sammenbyggede barakker. De fire barakker er i dag revet ned.⁴¹

Planerne om Det Tredje Hospital: Udbygningen fra 1946 til 1975

I 1946 besluttede Borgerrepræsentationen endelig at påbegynde opførelsen af det tredje hospital. Planerne for hospitalets udvidelse var udført af stadsarkitekten i København ved Frode Jørgensen og Curt Bie i samråd med overlæge Jens Christian Smith. I 1957 opførtes den første bygning – Drosselhus (nr. 51) – til 24 patienter, og i hhv. 1952 og 1958 opførtes de

to personalebygninger Bistrupvænge (nr. 53) og Bistruphøj (52). Bistruphøj rummede 14 lejligheder til læger og sygeplejersker, mens Bistrupvænge rummede 42 funktionærboliger. Begge var tegnet af Københavns Stadsarkitekt F.C. Lund, der bl.a. er kendt for seks af højhusene på Bellahøj, som han opførte sammen med Bie. Udvidelsen omfattede også opførelsen af en ny køkkenbygning (nr. 54) til Kvindehospitalet. I slutningen af 1950'erne blev planerne dog ændret, og man besluttede i stedet at opføre et centralkøkken for hele hospitalet. Det nye køkken – der blev taget i brug 8. oktober 1963 – producerede mad til ca. 2000 patienter og var ved indvielsen det største centralkøkken i Norden.⁴² Med udbygningen blev de gamle køkkenbygninger på øst- og vesthospitalet overflødige. Vestre Køkken blev revet ned i 1966, mens Østre Køkken blev indrettet til centrallaboratorium. Samme år opførtes yderligere to personaleboliger på Parcelgårdsvej 4 og 6 (nr. 55).

Nord for Drosselhus nåede man at byggemodne området til opførelse af fire patientbygninger, men de blev aldrig opført. Der er flere årsager til, at det tredje hospital aldrig blev færdigbygget. Frem til 1950'erne var indbyggertallet i Københavns Kommune steget støt, men herefter begyndte befolkningstallet at falde.⁴³ Samtidig med, at patientgrundlaget faldt, udvidedes kapaciteten yderligere, da man i 1967 opførte plejehjemmet Lindegården (nr. 56) syd for Østhospitalet. Lindegården var opført til psykisk syge ældre og tilførte 288 nye pladser. Endelig spillede indførelsen af moderne psykofarmaka i 1950'erne en væsentlig rolle. De nye lægemidler kunne dæmpe angst, vrangforestillinger og aggressionsudbrud, hvilket betød, at mange kroniske patienter kunne udskrives. Samtidig åbnede de nye lægemidler op for muligheden for at behandle patienter i deres nærmiljø. Indførelsen af den såkaldte distriktspsykiatri – hvor patienterne kunne bo hjemme og behandles lokalt – erstattede i mange tilfælde de langvarige hospitalsindlæggelser og var sandsynligvis kraftigt medvirkende til, at politikerne i 1960'erne bremsede en række planlagte hospitalsudvidelser.⁴⁴ Således opførtes der i 1970'erne blot to bygninger på hospitalet – erhvervsterapibygningen på Østhospitalet i 1970 (nr. 57) og ergoterapibygningen – Strandvænget – på Vesthospitalet i 1975 (nr. 58). Erhvervsterapien var indrettet med træværksted, smedeværksted og montageværksted, hvor patienterne for en beskedent løn kunne udføre arbejde som en del af behandlingen. At lade beskæftigelsesterapi indgå

som led i behandlingen gik helt tilbage til hospitalets etablering i 1816. Også ergoterapibygningen gav mulighed for beskæftigelse, men af en mere hobbymæssig karakter end erhvervsterapien. I bygningen indrettedes en rytmiksal samt faciliteter til broderi, vævning, stoftryk, læderarbejde, sløjd og et køkken, hvor patienter med fysiske handicap kunne genoptrænes. Bygningen gav mulighed for at samle hospitalets terapiafdeling, der tidligere havde været spredt rundt på hospitalet.⁴⁵ Den var dog så dårligt konstrueret, at den blev rømmet i 2003, men den er endnu ikke blevet nedrevet.

Overgangen fra kommune til Hovedstadens Sygehusfællesskab og salget af ”Fjorden” 1975-2000

Siden 1800-tallet havde forskellige hospitalskommissioner løbende diskuteret at lade Sct. Hans overgå til staten. Man havde imidlertid altid konkluderet, at det var mest hensigtsmæssigt at lade hospitalet forblive en kommunal institution. I 1975 vedtog Folketinget imidlertid at overføre statens hospitaler for sindslidende til amterne. Beslutningen var dels en konsekvens af den nye amtsstruktur, der blev vedtaget med kommunalreformen i 1970, og dels en følge af et ønske om at integrere det psykiatriske og somatiske sygehusvæsen. Sct. Hans Hospital forblev i første omgang under Københavns Kommune, men i 1987 frasolgtes den østlige del af Østhospitalet til Roskilde Amt, der her oprettede sygehuset Fjorden som den første selvstændige, psykiatriske behandlingsinstitution i Roskilde Amt.⁴⁶

I 1980'erne og 1990'erne opførtes kun en enkelt bygning på Sct. Hans Hospital. I 1997 indviedes Strandhus (nr. 59) som behandlingssted for 12 unge patienter med psykoser eller skizofreni. Huset var tegnet af Creo Arkitekter i Odense og indrettet med særligt hensyn til de unges behov. Håbet var, at man kunne undgå invaliderende sygdom ved at sætte målrettet ind på et tidligt tidspunkt.⁴⁷

Fremtidens Sct. Hans:

Fra psykiatrisk hospital til retspsykiatrisk institution 2000-2020

I de seneste 10-15 år er Sct. Hans Hospital i stigende grad blevet omstillet til retspsykiatrisk institution, hvilket har sat sit præg på bygningsmassen. Mens man efter indførelsen af moderne psykofarmaka i 1950'erne

kunne fjerne størstedelen af de mure, der omgav plejestiftelserne, har man i 2000'erne været nødt til at opføre nye.⁴⁸ Solhus og Enghus – der var opført til lettere sindslidende – er i dag ombygget til at huse i alt 24 retspsykiatriske patienter. Udendørsarealerne er blevet omkranset af høje mure, og bygningerne er blevet indrettet med en række sikkerhedsmæssige foranstaltninger. I 2005 blev Fyrrehus ombygget til at rumme 17 retspsykiatriske patienter, og i 2009 blev Drosselhus ombygget til 12 retspsykiatriske patienter.

Det faldende patientantal sammenholdt med den stigende andel af retspsykiatriske patienter betød, at Region Hovedstaden – der i 2007 erstattede Københavns Amt, Frederiksborg Amt og Hovedstadens Sygefællesskab – begyndte at overveje hospitalets fremtidige anvendelse. I juni 2011 præsenterede Region Hovedstaden sin 2020-plan, hvoraf det fremgik, at man ønskede at sælge Vesthospitalet og etablere en ny sikret retspsykiatrisk institution på Østhospitalet. I 2012 bevilligedes 579 mio. kroner til etablering af Danmarks største retspsykiatriske institution på 25.000 m² med 126 sengepladser. For at give plads til den nye institution besluttede man at nedrive Solhus og Enghus samt erhvervsterapien og den fysiurgiske klinik. Byggeriet påbegyndes i 2015 og skal stå færdigt i 2018. Vesthospitalets fremtid er endnu uafklaret.⁴⁹

Sct. Hans Hospital i 2013

Sct. Hans Hospital udgør i dag et enestående og velbevaret kulturmiljø ved Roskilde Fjord. Størstedelen af bygningsmassen er fortsat bevaret og fremstår generelt i god stand. Bygningerne fortæller både om de skiftende behandlingsformer og de arkitektoniske stilarter gennem de seneste 200 år. Samtidig benyttes området i stigende grad til rekreative formål af Roskildes borgere. Det er forfatterens håb, at denne artikel kan bringe fokus på de bygningsværdier, der ligger på hospitalsområdet. Dels for at den bevaringsværdige bebyggelse sikres, når der i de følgende år skal udarbejdes et nyt plangrundlag, men også for at sikre, at en fremtidig anvendelse af arealet sker med respekt for områdets enestående kulturmiljø.

Noter

1	Zalewski 2008, s. 20-22	24	KSA – Årsberetning 1894, s. 26
2	Zalewski 2008, s. 21,32 og 39	25	Møllerhøj 2008, s. 103; Helweg 1916, 23; Wimmer 1916, s. 70-71
3	Gad 1866, s. 5ff; Stevenson 1986, s. 3	26	Helweg 1916, s. 14-15 og 22-24; Wimmer 1916, s. 55-66
4	Malling et al. 1808, s. 18-46	27	KSA - Årsberetning1906-7, s. 26; Helweg 1916, s. 14-16
5	Gad 1866, s. 12	28	KSA – Årsberetning 1914, s. 5; Wimmer 1916, s. 70-71; Helweg 1916, s. 22-23
6	Gad 1866, s. 14; KSAT – 1813	29	Helweg 1916, s. 18-21
7	RA – G161A	30	Der er usikkerhed om det præcise år for opførelsen af Bøgehus og Egehus. De to bygninger optræder første gang på et kort over kloaknet og gasinstallationer fra 1894 (KSAT 1894). De to bygninger omtales imidlertid ikke i listen over nybygninger i perioden 1892-94, der ellers er meget udførlig (KSA – Årsberetning 1892, s. 21 og 1894, s. 26). Derfor kan der måske være tale om planlagte byggerier på 1894-kortet. Beretningen fra 1904 på side 24-25 omtaler opførelsen af 5 opsynsboliger. Her kan der dårligt være tale om andet end Krathus, Vesterhus, Nørrehus, Bøgehus og Egehus. Trods usikkerheden i tegningsmaterialet er oplysningerne i det skriftlige kildemateriale så stærke, at 1904 må være byggeåret.
8	Gad 1866, s. 16-17; Nielsen 2008, s. 64-70		
9	Gad, 1866, s. 14		
10	KSAT1886a		
11	RA – G161A – s. 26		
12	Helweg 1916, s. 8-9; Gad 1866, s. 20		
13	Beretning om Sct. Hans Hospital 1868, s. 16-23;1869, s. 23; 1870 s. 25 og 1872 s. 27-28, Sct. Hans Hospitals Bibliotek		
14	KSA – Årsberetning 1865, s. 27 og 93-95		
15	KSA – Årsberetning 1865, s. 27 og 93-95 og Årsberetning 1891 s. 23-25		
16	KSA – Årsberetning 1868 s. 23, 1869, s. 23, 1871, s. 56-57, 1900, s. 25; KSAT1966		
17	KSA – SHH527 (regnskaber for maj, juni, august, september, november og december 1815); KSA – SHH371, No. 51, oktober 1815		
18	KSAT1866b		
19	Steiness et al. 1916, s. 25		
20	KSA – Årsberetning 1904, s. 24; ”De projekterede udvidelser ved Sct. Hans Hospital”, i <i>Ingeniøren</i> , nr. 9, 1903, s. 68ff	31	KSA – Årsberetning 1903, s. 4
21	KSA – Årsberetning 1881, s. 24ff; Helweg 1916, s. 12-14	32	Meyer 2007, s. 38-42
22	KSAT1881; KSAT1884; Helweg 1916, s. 14; Madsen 1966, s. 19	33	KSA – Årsberetning 1921-22, s. 4; Reigstad, 1994, s. 70
23	KSA - Årsberetning 1892, s. 22ff og 1894, s. 26	34	Madsen 1966, s. 19-21
		35	KSAT1925
		36	Kragh 2008, s. 175-197
		37	Madsen 1966, s. 23; KSA – Årsberetning 1931, s. 8-9 & KSA – Årsberetning 1932, s. 8-9
-

- 38 KSAT1933; Reigstad, 1994, s. 74; Københavns Stadsarkivs beskrivelse af Sct. Hans Hospital: http://www.star-bas.net/arkivskaber.php?id=952&clae_mere=ja (hentet november 2013)
- 39 Madsen 1966, s. 23; KSAT1930a; KSAT1930b & KSAT1930c
- 40 KSAT1947; Madsen 1966, s. 25 og 27; Fog 1995, s. 79-102; Jørgensen 1950, s. 193-199
- 41 Madsen 1966, s. 27; Tidsskrift for Danske Sygehuse, 1949, s. 160
- 42 Centralkøkkenet på Sct. Hans Hospital i brug i fuld udstrækning. I: *Roskilde Tidende*, 4. oktober 1963, s. 5
- 43 http://www.denstordanske.dk/Danmarks_geografi_og_historie/Danmarks_geografi/Danmarks_kommuner/K%C3%B8benhavns_Kommune?highlight=k%C3%B8benhavn%20kommune
- 44 Bjerrum 2008, s. 245ff
- 45 Sct. Hans Hospital skal have en ny terapibygning. I: *Dagbladet*, 9. september 1972; Ergoterapien på Sct. Hans Hospital i eget hus. I: *Hospitals Nyt*, 1976, s. 5
- 46 Fog 1995, s. 79-102
- 47 Hovedstadens Sygehusfællesskab 1995-2000, juni 2001, s. 62
- 48 Fog 1995, s. 79-102; Rosenberg 2008, s. 263ff
- 49 ”Hospitals- og Psykiatriplan 2020, Region Hovedstaden, juni 2011, s. 59; ”Konkurrenceprogram – Kvalitetsfundsprojekt på Psykiatrisk Center Sct. Hans, Region Hovedstaden, august 2012; <http://www.psykiatri-regionh.dk/nypsykiatri/menu/Byggeprojekter/Psykiatrisk+Center+Sct.+Hans/Fakta/> (hentet oktober 2013)
-

Litteratur og kilder

Rigsarkivet (RA)

Danske Kancelli Fællesafdelingen – Kommission ang. klager over patientbehandlingen på Bidstrupgaard – 1830-1839 – Kommissionsprotokol – G161A (RA – G161A)

Københavns Stadsarkiv (KSA)

Sankt Hans Hospital (på Bidstrup) arkiv – Regnskab – Kassebog for bygning og indretning – år 1813-1837 – SHH527, regnskaber for maj, juni august, september, november og december 1815 (KSA – SHH527)

Sankt Hans Hospital (på Bidstrup) arkiv – alm. adm. – referatprotokoller – år 1813-1822 – SHH371, No. 51, oktober 1815 (KSA – SHH 371)

Årsberetninger fra St. Hans Hospital for Sindssyge for årene 1868-1946

Københavns Stadsarkivs kort- of tegningssamling (KSAT)

Grund Tegning til 2de Nye Daarekiste Længer, som skal opføres paa den saakaldte Absalons Banke ved Bidstrupgaard, dateret 1. juli 1813 (KSAT 1813)

Plan af kurhusets stueetage, salsetage og kælderetage 1866 med forklaring (KSAT 1866a)

Situationsplan over Sct. Hans Hospital på Bidstrupgaard. 1866. (KSAT 1866b)

Kaart over Pleiestiftelsen i Bjergmarken ved Sct. Hans Hospital med angivelse af Veianlæg og underjordiske Ledninger. 1881. (KSAT 1881)

L'Hôpital de Sct. Hans. Situation de l'établissement pour les malades chroniques (hommes). 1884. (KSAT 1884)

Kaart over Plejestiftelsen i Bjergmarken ved Sct. Hans Hospital, dateret 4. oktober 1894. (KSAT 1894)

Poppelhus, 1. sal. 1:100. 1925 (KSAT 1925)

Sct. Hans Hospital, Birke- og Toftehus, 1:500 situationsplan, 1930 (nr. 2008-46 & 47) (KSAT1930a)

Sct. Hans Hospital, Birkehus, 1:100 funderings- og kælderplan, 1930 (nr. 2008-46) (KSAT1930b)

Sct. Hans Hospital, Toftehus, 1:100 funderings- og kælderplan, 1930 (nr. 2008-47) (KSAT1930c)

Sct. Hans Hospital, sygeplejerskebolig, 1:100 (nr. 2008-77) (KSAT1933)

Sct. Hans Hospital: 2 bygninger for lettere sindslidende patienter, type II, 1:100, 1947 (KSAT1947)

Oversigtskort over Sct. Hans Hospital 1966 (KSAT1966)

Kurt Bachs billedsamling

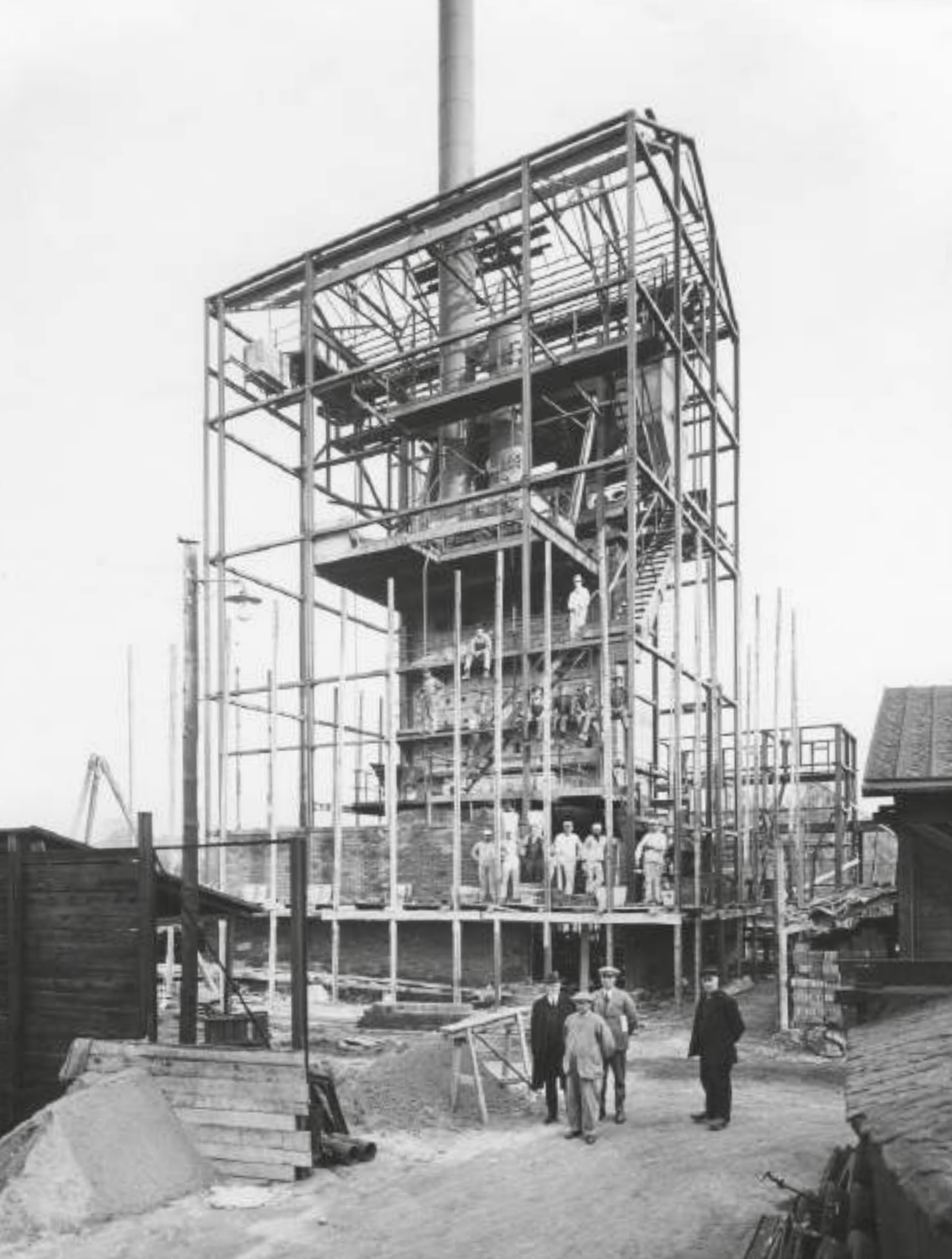
Kurt Bach, der er pensioneret plejer fra hospitalet, har velvilligt stillet et stort billedmateriale til rådighed for hospitalsmuseet på Sct. Hans Hospital. Dette materiale er en del af Per Lunds digitale billedsamling på Roskilde Museum og på Københavns Stadsarkiv.

Litteratur

- Barakafdelinger paa Sct. Hans Hospital. I: *Tidsskrift for danske sygehuse*, 1949, s. 160
- Bjerrum, M. 2008: Fra stat til amt – Dansk hospitalspsykiatri 1930-1976. I: J.V. Kragh (red.): *Psykiatriens historie i Danmark*, Hans Reitzels Forlag, s. 222-262
- Centralkøkkenet på Sct. Hans Hospital i brug i fuld udstrækning. I: *Roskilde Tidende*, 4. oktober 1963, s. 5
- De projekterede udvidelser ved Sct. Hans Hospital. I: *Ingeniøren*, nr. 9, 1903, s. 68ff
- Den Store Danske – Gyldendals åbne encyklopædi: www.denstoredanske.dk
- Ergoterapien på Sct. Hans Hospital i eget hus. I: *Hospitals Nyt*, 1976, s. 5
- Fog, R. 1995: Sct. Hans Hospital – træk af det ældste danske psykiatriske hospitals historie. I: *Bibliotek for læger*, årg. 187, h2, s. 79-102
- Gad, C.A. 1866: Sanct Hans Hospital og Claudi Rossets Stiftelse: et Mindeskrift: til Erindring om Stiftelsens Bestaaen i 100 Aar og Hospitalets Virksomhed som Sindssygeanstalt paa Bistrupgaard i 50 Aar, Thieles Bogtrykkeri
- Helweg, H. 1916: Af St. Hans Hospitals Historie. I: A. Wimmer (red.): *St. Hans Hospital 1816-1916. Jubileumsskrift udgivet på Københavns Magistrats foranstaltning*, G.E.C. Gads Forlag, s. 5-24
- Hovedstadens Sygehusfællesskab 1995-2000 – et strejftog i en ny konstruktions besværligheder og succeser, juni 2001
- Hospitals- og Psykiatriplan 2020*, Region Hovedstaden, juni 2011, s. 59
- Jørgensen, F. 1950: To nye pavilloner på Sct. Hans Hospital. I: *Tidsskrift for danske sygehuse*, s. 193-199
- Kragh, J.V. 2008: Feberdrømme – Malaria-behandling og andre psykiatriske terapier 1922-1937. I: J.V. Kragh (red.): *Psykiatriens historie i Danmark*, Hans Reitzels Forlag, s. 175-197
- Konkurrenceprogram – Kvalitetsfundsprojekt på Psykiatrisk Center Sct. Hans*, Region Hovedstaden, august 2012
- Lokalplan nr. 289: Sct. Hans Hospital og Amtsygehuset Fjorden*, Roskilde Kommune, 1997
- Malling, Pontoppidan & Jessen 1808: Beretning om St. Hans Hospitals og Claudi Rossets Stiftelses Forflytning til Bidstrupgaard, Trykt hos Directeur Johan Frederik Schultz, København
- Madsen, J. 1966: Træk af Sct. Hans Hospitals Historie. I: E. Dein: *Sct. Hans Hospital 1816-1966*, s. 13-53
- Meyer, I 2007: Palæmona Treschow – en ualmindelig psykiatrisk patient. I: *Årsskrift for Medicinsk Museion*, 4. årgang, s. 38-42

- Møllerhøj, J. 2008: Sindssygdom, dårevæsen og videnskab. Asyltiden 1850-1920. I: J.V. Kragh (red.): *Psykiatriens historie i Danmark*, Hans Reitzels Forlag, s. 88-119
- Nielsen, T.F. 2008: Fra dårekiste til terapeutisk anstalt – Dansk psykiatri 1800-1850. I: J.V. Kragh (red.): *Psykiatriens historie i Danmark*, Hans Reitzels Forlag, s. 59-87
- Reigstad, S. 1994: *Registrant for Sct. Hans Hospital*, Roskilde Kommune: Byplanafdelingen
- Rosenberg, R. 2008: Den psykofarmalogiske udvikling 1950-1970. I: J.V. Kragh (red.): *Psykiatriens historie i Danmark*, Hans Reitzels Forlag, s. 263-291
- Sct. Hans Hospital skal have en ny terapi-bygning. I: *Dagbladet*, 9. september 1972
- Steiness, L. & Wimmer, A. 1916: St. Hans Hospital i 1916. I: A. Wimmer (red.): *St. Hans Hospital 1816-1916. Jubileumsskrift udgivet på Københavns Magistrats foranstaltning*, G.E.C. Gads Forlag, s. 25-46
- Stevenson, C. 1986: St. Hans Hospital. Plans for reaccomodating lunatics at St Hans Hospital, 1794-1808. I: *Architectura 8, Arkitekturhistorisk årsskrift*. København, s. 82-112
- Wimmer, A. 1916: Momenter af Nutidens Sindssygebehandling. I: A. Wimmer (red.): *St. Hans Hospital 1816-1916. Jubileumsskrift udgivet på Københavns Magistrats foranstaltning*, G.E.C. Gads Forlag, s. 47-84
- Zalewski, B. 2008: St. Hans Hospital i København 1612-1808. I: J.V. Kragh (red.): *Psykiatriens historie i Danmark*, Hans Reitzels Forlag, s. 19-58
-

Roskilde Gasværk gennem 150 år

89

Af Thomas Roslyng Olesen og Eva Tønnesen

Roskilde Gasværk står i dag som en markant bygning på Roskilde Havn, hvor Sankt Clara Vej møder Sankt Ibs Vej. Gasværket blev taget i brug den 10. oktober 1863 og kunne i 2013 fejre sit 150 års jubilæum. Som led i festligholdelsen udarbejdede Roskilde Museum og Roskilde Lokalhistoriske Arkiv i fællesskab en jubilæumsudstilling om gasværkets 150-årige historie. I den forbindelse gennemførte arkivet og museet en række studier, der tilvejebragte arkivalier, tegninger og billedmateriale, der ikke tidligere har været benyttet.

Roskilde Gasværks tidligste historie er blevet grundigt undersøgt af stud.mag. Cliff Hansen i artiklen *Anlæggelsen af Roskilde Gasværk 1863 og træk af dets historie*.¹ Artiklens hovedfokus er den politiske beslutningsproces og de økonomiske aspekter omkring anlæggelsen af gasværket fra 1856 til 1863. Udbygningen af gasværket i perioden fra 1863 til 1931 behandles grundigt, mens perioden fra 1931 til 1993 gennemgås mere summarisk. Denne artikels gennemgang af perioden 1856-1931 bygger helt overvejende på Hansens forskningsresultater. Også gasværkets senere historie i perioden fra 1931 til 1986 er veldokumenteret. Her kan man særligt nævne Flemming Pedersens artikel *Gasværket i Roskilde* fra 1993.² Til trods for, at der således er forsket en del i gasværkets historie, mener forfatterne alligevel, at der er nyt at tilføje til dets historie – særligt hvad angår perioden efter lukningen i 1986. Endelig bringer artiklen et nyt og hidtil ukendt billed- og tegningsmateriale, der er fundet på Roskilde Lokalhistoriske Arkiv under udarbejdelsen af gasværksudstillingen.

Opførelsen af det nye 22 meter høje retorthus i 1930. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

Baggrunden for den offentlige gasforsyning i Danmark

De første forsøg med brændbare gasser blev gennemført i 1600-tallet. Ophavsmanden bag ordet gas er den nederlandske læge og alkymist Jan

Blikkenslager Johannes Irgens (1783-1863) var en af de afgørende pionerer ved etableringen af gasforsyning i Danmark. Litografi fra 1859. Det Kongelige Bibliotek.

Baptiste van Helmont, der i 1609 fandt ud af, at man ved opvarmning af organiske stoffer kunne udvikle en "vild ånd". Gennem 1700-tallet gjorde man flere forsøg på at kontrollere gassen, men først i 1792 blev det første velfungerende gasværk etableret af skotten William Murdoch til belysning af hans hus i Cornwall i Sydvestengland. Murdoch – der ofte betegnes som gasindustriens fader – blev efterfølgende ansat ved Sohostøberierne i Birmingham, hvor han installerede gasbelysning på fabrikken. Opfindelsen af gasbelysningen var blot et af mange nyskabende tiltag i England, der under den industrielle revolution blev den primære drivkraft i den teknologiske udvikling i 1800-tallet. I 1814 etableredes verdens første offentlige gasværk til gadebelysning i London, og i de følgende år gik det stærkt med udbredelsen af gadebelysning fra offentlige gasværker. Paris fik gasbelysning i 1815 efterfulgt af Baltimore i 1816, New York i 1825, Berlin i 1926, Wien i 1833, Oslo i 1848, mens Odense og Stockholm først fik gasbelysning i 1853.³

Pioneren indenfor etableringen af gasforsyning i Danmark var den københavnske blikkenslager Johannes Irgens (1783-1863). Irgens farbror var uddannet blikkenslager i England og havde her stiftet bekendtskab med den nye gasindustri. I 1813 begyndte Irgens at eksperimentere med gaslys, og i 1814-15 kunne han oplyse sin butik i Købmagergade med to gaslygter. Lygterne vakte dog så stor opsigt, at politiet nedlagde forbud mod dem af frygt for sammenstimlen. Fra 1818 til 1846 installerede Irgens en række mindre gasværker i institutioner og forlystelsessteder i og udenfor København.

Sideløbende arbejdede bl.a. Irgens, H.C. Ørsted og Steen Andersen Bille på at etablere en offentlig gasforsyning i København. I 1819 præsenteredes de første projekter, og disse blev fulgt af projekter i 1824-25 og 1840'erne. Projekterne blev imidlertid bremset af tekniske, organisatoriske og økonomiske problemer. I stedet blev det Odense, der i 1853 kunne åbne landets første offentlige gasværk. I København anså man det som en skandale, at provinsen var forud for hovedstaden: *"Provinserne løber nu foran København med godt vand og gaslygter, mens vi her dagligt plages med brakvand og tranlygter"*, meddelte vittighedsbladet Folkets Nisse i 1851.

Anlæggelsen af gasværket i Odense markerede indledningen til en hektisk anlægsperiode. Fra 1853 til 1868 etableredes i alt 38 gasværker med offentlig forsyning. Indledningsvis var man meget afhængig af viden og udstyr fra England. Det var således et engelsk selskab Det Danske Gaskompagni, der stod bag etableringen af Odense Gasværk i 1853, og englænderne stod ligeledes bag de følgende gasværker, der blev etableret i Helsingør, Randers, Aalborg, Aarhus og Assens i 1854 og 1855. Først i 1856 blev landets tre første kommunale værker anlagt i Nyborg, Svendborg og Silkeborg, mens København måtte lide den tort først at få offentlig gasforsyning i 1857.⁴

Etableringen af Roskilde Gasværk 1856-1863

I Roskilde havde byens borgmester Lauritz Foss med interesse fulgt etableringen af gasværker i de øvrige danske provinsbyer. Den 11. april 1856 rejste borgmesteren spørgsmålet om anlæggelse af et gasværk i Roskilde på kommunalbestyrelsens møde: ”...*det ville være af sand Interesse for denne By, saavel med Hensyn til Indvaanernes Bequemmelighed som dens Fremskriden i det Hele, her at faa oprettet et Gasværk, saaledes som det nu haves i flere andre Købstæder*”.⁵ Inden da havde borgmesteren indhentet forslag fra Det Danske Gaskompagni ved English & Hansen samt fra civilingeniør Georg Howitz (1821-1900) fra Københavns Gasværker. *Det Danske Gaskompagni* var den største private aktør, mens et projekt af Howitz forudsatte anlæggelsen af et kommunalt værk. På mødet fremlagdes de vigtigste argumenter for at bygge et gasværk i Roskilde. Først og fremmest ønskede man en tidssvarende belysning af byens gader, men kommunalbestyrelsen vægtede også, at et gasværk på sigt ville skabe en ny og billig opvarmingskilde til køkkenbrug. Kommunalbestyrelsen besluttede at bede Georg Howitz om et mere detaljeret beregningsgrundlag. Mødereferatet nævner slet ikke English & Hansens projektforslag, hvilket sandsynligvis skyldes, at Det Danske Gaskompagni på dette tidspunkt var i økonomiske problemer.

I løbet af sommeren 1856 foretog Howitz de nødvendige undersøgelser, og i december 1856 kunne han fremsende beregninger og kortmateriale til kommunen. Den 23. januar 1857 fremlagde han sit arbejde for kom-

Cand. polyt. Georg Howitz (1821-1900) stod bag opførelsen af Roskilde Gasværk i 1863. Det Kongelige Bibliotek.

munalbestyrelsen. Projektet skulle stå færdigt i 1863, og Howitz kalkulede med en afsætning på godt 56.000 m³ til private og opsætning af 86 gadelamper. På det følgende kommunalbestyrelsesmøde, den 20. februar 1857, besluttede en enig bestyrelse at udsende en informationsskrivelse om det påtænkte gasværk sammen med en indbydelse til Roskildes beboere til at tegne sig for gasforbrug. Forhåndstegningen blev tilsyneladende noget lavere end forventet, for man besluttede efterfølgende at skrinlægge projektet. Kommunens økonomiske problemer i 1857 har sandsynligvis medvirket til denne beslutning. Samtidig har det nok haft betydning, at landet i 1857 blev ramt af en kortvarig økonomisk krise, der gjorde det dyrere og sværere at optage lån.

Den 25. oktober 1861 genoptog kommunalbestyrelsen imidlertid gasværksprojektet. Man dannede en gaskomité bestående af borgerrepræsentanternes formand, farver Thomas Hagedorn Svane, viceformand, klosterkasserer Waldemar N. Glückstadt samt repræsentanterne tømrer J.H. Weber og malermester M.B. Hansen. Komitéen fik til opgave 1) at bede Howitz omarbejde sit projekt fra 1856, 2) at indhente oplysninger om rentabiliteten af gasværker i andre byer af Roskildes størrelse og 3) at tage kontakt til Københavns Magistrat for at undersøge, om Københavns Kommune var interesseret i at tilslutte Sct. Hans Hospital til gasværket. Hospitalet havde året inden indviet Kurhuset og var en potentiel stor-kunde.

I november begyndte man at modtage oplysninger om gasværkerne i Haderslev, Slagelse, Kolding og Nyborg, og måneden efter indkom et nyt overslag fra Howitz, der anslog, at værket ville koste 42.906 rigsdaler at opføre. På baggrund af disse oplysninger kunne komitéen den 6. februar 1862 færdiggøre sin betænkning. Komitéen foreslog at opsætte 70 gaslamper som erstatning for byens 60 tranlamper. Man anslog, at gasværket kunne afsætte godt 28.000 m³ til byen og yderligere 17.000 m³ til Sct. Hans Hospital. Komitéen vurderede, at der, hvis Sct. Hans blev tilsluttet, ville være god økonomi i projektet. Man konkluderede derfor, at det ville være forkert at lade en privat aktør – *Det Danske Gaskompagni* – etablere og drive værket. I stedet burde kommunen selv stå for bygning og drift.

Den 14. februar 1862 blev betænkningen forelagt kommunalbestyrelsen, der vedtog at anlægge værket for kommunens regning – dog på betingelse af, at projektet blev godkendt af en rådstueforsamling og af Indenrigsministeriet. Den 4. juli 1862 meddelte Københavns Kommune imidlertid, at man ikke ønskede at tilslutte sig værket i Roskilde. Afslaget betød, at den forventede afsætning blev reduceret med 38%. Derfor bad kommunalbestyrelsen på et møde den 24. juni gaskomiteén fremkomme med en ny beregning over værkets rentabilitet. I løbet af sommeren udarbejdedes en ny betænkning, der den 29. oktober 1862 blev forelagt kommunalbestyrelsen. Bestyrelsen besluttede nu at lade gaskomiteén udarbejde en informationsskrivelse til byens indbyggere og efterfølgende forelægge sagen for en rådstueforsamling, hvor byens borgere kunne give deres mening til kende. Den 12. november blev skrivelsen omdelt. Denne gang undersøgte man dog ikke hvor mange borgere, der ønskede at tegne sig som kunder.

Rådstueforsamlingen blev afholdt den 3. december 1862. På mødet tog forsamlingen stilling til: *"Om Forsamlingen billiger, at der for Kommunens Regning anlægges og drives et Gasværk heri Byen og der til dette Øjemed optages et Laan paa 42.000 Rd."*. Af de 162 fremmødte borgere stemte 134 for og 28 imod. 11 af de 28 nejstemmer var jordbrugere fra Roskilde Mark, der ikke mente, at de ville få nogen fordel af gasværket. Med baggrund i afstemningen kunne kommunalbestyrelsen nu iværksætte de praktiske foranstaltninger til værkets anlæggelse. Den 21. februar 1863 godkendte kommunalbestyrelsen et lånetilbud på 42.000 rigsdaler fra Livsforsikringsanstalten i København. Da Indenrigsministeriet den 9. januar 1863 havde udstedt en lånetilladelse, var den økonomiske side af sagen på plads.

Kommunalbestyrelsen skulle nu beslutte, hvem der skulle arbejde videre med opførelsen af gasværket. Howitz var det oplagte valg, men den 19. februar 1863 modtog man et tilbud fra en af tidens store anlægsingeniører – Peter Andreas Thorning. Thornings tilbud var billigere end Howitz', men omfattede til gengæld en samlet entreprise. Kommunen foretrak imidlertid at arbejde videre med Howitz, der ville udbyde arbejdet i mindre entrepriser. De små entrepriser gjorde nemlig projektet mere overkommeligt for lokale håndværkere.

Bygningen af gasværket blev påbegyndt i april 1863. Da de første danske gasværker blev anlagt i 1850'erne, måtte den nødvendige teknologi importeres fra England. I 1863 var gasværksbyggerier dog blevet så almindelige, at det meste arbejde kunne varetages af danske håndværkere. Roskilde Gasværk blev således stort set udelukkende opført af danske håndværkere. Ca. 1/3 af anlægssummen gik til lokale håndværkere og leverandører – ikke fordi de var lokale, men fordi de kunne levere til de laveste priser. Kun de entrepriser, der krævede specifik erfaring med gas, gik udenbys – hovedsageligt til københavnske leverandører. Eksempelvis blev det ordinære murerarbejde udført af de lokale murere Bruun og J.H. Schumacher, mens retorterne blev indmuret af murer Nielsen fra København. På samme måder leveredes materialer til gasinstallationer af Carl Madsen og J. Timm fra København, mens gaslygterne blev leveret af den lokale blikkenslager J. Løytved. Retorterne leveredes fra Niemann & Biester i Flensborg, der var datidens væsentligste leverandør af ildfaste lerretorter. Kun gasmålerne – der var de teknisk mest avancerede apparater i gassystemet – blev med sikkerhed indkøbt i udlandet. De leveredes af A. Wright i London.⁶

Gaslygte på Stændertorvet i Roskilde i 1908. Malet af Louis Jensen. Roskilde Museum.

Den 10. oktober 1863 blev gasværket taget i brug, og tre dage senere – den 13. oktober 1863 – kunne Roskilde Avis berette om begivenheden: *”Gasværket her er nu i Gang. I Løverdags Aftes vare Byens Gader for første Gang oplyste med Gas, og Prøven faldt heldig ud. Blussenes Klarhed og Styrke dannede en besynderlig Modsætning til Lysene fra de gamle Tranlygter. Byen har nu ombyttet sine 60 Tranlygter med 74 Gaslygter, og der er udlagt Gas til hen ved 140 Private”*⁷.

Roskilde Gasværk 1863-1894

Roskilde Gasværks første værkemester var Niels Pedersen, der var tidligere pladsarbejder ved Københavns Gasværk. Anlægget bestod ved opførelsen af et retorthus, et kulhus, et rensningshus, en værkemesterbolig, et bindingsværkshus til opbevaringsformål, et dobbelt lokum, en fritstående skorsten og en gasbeholder på ca. 400 m³. Frem til 1894 udgjorde disse bygninger anlæggets grundstruktur⁸ (se oversigt over anlæg side 105).

I retorthuset fandtes ved etableringen tre ovne med otte runde retorter. Gassen blev fremstillet ved at opvarme kul i retorterne, hvorved der skete en afgasning af kullet. Gassen ledtes efterfølgende gennem en række rens-

Det ældste kendte fotografi af Roskilde Gasværk fra 1887. Foran står den nytiltrådte gasværksbestyrer Eriksen. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

ningsapparater, hvorved tjære, vanddamp og ammoniak samt kuldioxid og svovlbrinte blev udskilt. Efter ca. 5 timer var de afgassede kul blevet til koks, der fjernedes fra retorterne og erstattet af nye kul. Koksen blev enten benyttet til opvarmning af retorterne eller solgt til private. Salget af koks udgjorde en vigtig biindtægt for gasværkerne. I slutningen af 1800-tallet tegnede kokksalget sig således for 20-30% af gasværkernes samlede indtægter, mens salg af de øvrige biprodukter som tjære og ammoniak udgjorde ca. 4%.⁹

Vi ved ikke hvor mange, der var ansat på Roskilde Gasværk i 1800-tallet. I 1963 oplyses det, at kulgasværket havde 21 ansatte, og det virker rimeligt at antage, at antallet af medarbejdere også i 1800-tallet har ligget omkring 20. Langt de fleste gasværksarbejdere var ufaglærte mænd. Lønnen var relativt høj – ca. på niveau med en håndværkerlønning. Til gengæld var arbejdet med at skovle kul og rense de 800 grader varme retorter både hårdt og usundt. Luften i retortbygningen var fuld af kulstøv, og når retorterne skulle tømmes, slap der svovlgas ud i rummet. Derfor var det nødvendigt med kraftig ventilation. Vi kender ikke de præcise arbejdsforhold på værket i Roskilde, men det var normalt, at man arbejdede i toholdsskift på hver 12 timer med en fridag hver anden søndag.¹⁰

Ved etableringen i 1863 leverede Roskilde Gasværk ca. 250 m³ gas i døgnet. Til dette benyttedes ca. 500 kg kul. Frem mod slutningen af 1800-tallet steg efterspørgslen på gas imidlertid kraftigt, hvilket nødvendiggjorde en løbende udvidelse af gasværkets kapacitet. I 1867 måtte man tilføje en ny ovn med to retorter for at følge med efterspørgslen, og i 1872 tilføjedes endnu en ovn med fire retorter samt en ny gasbeholder på 283 m³. Fra denne periode stammer det ældste kendte fotografi af Gasværket. Fotografiet blev taget i 1887 i anledning af værkemester P. Eriksens ansættelse. Han efterfulgte værkets første mester – Hans Pedersen – og var værkemester frem til 1929, hvor han blev afløst af A.F. Källström, der var værkemester frem til 1942.

Med 1872-udvidelsen var retorthuset fyldt op, så da man i 1881 tilføjede endnu en ovn med fem retorter, var det nødvendigt at udvide bygningen. Med udbygningerne havde værket øget sin kapacitet til næsten

400.000 m³, hvilket var fem gange den oprindelige kapacitet. Udbygningen fortsatte imidlertid, og i 1885 etableredes en tredje gasbeholder på 10.000 m³.¹¹

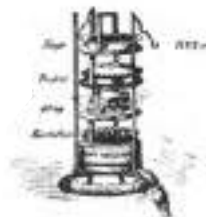
Gennem anden halvdel af 1800-tallet fik gasværkerne øget konkurrencen fra andre energikilder. I 1860'erne introduceredes petroleum, og i 1890 tændtes den første ellygte i Odense. Gas var dog fortsat langt billigere at producere end el, og da man i 1890 desuden opfandt Auer-nettet – der forstærkede gaslysets effekt 10 gange – blev gas fortsat foretrukket som udedørs belysningskilde.¹²

Fra 1884 til 1894 steg efterspørgslen på gas i Roskilde med ca. 10% om året. En væsentlig årsag til den øgede efterspørgsel var introduktionen af kogegas til madlavning. Ved gasværkets etablering i 1863 blev gassen stort set udelukkende benyttet til belysning. I 1869 havde *Det Danske Gaskompagni* imidlertid lanceret en storstilet kampagne for engelske gasapparater til madlavning. Samtidig betød konkurrencen fra petroleum, at man løbende forsøgte at forbedre gasapparaterne til kogning og stegning. Satsningen satte skub i brugen af gas til madlavning, og ved udgangen af 1800-tallet var kogegassen blevet gasværkernes største indtægtskilde.¹³

Ombygningen i 1894

Den øgede efterspørgsel efter gas betød, at Roskilde Gasværk i 1893 var presset til det yderste. Af Roskilde Avis fremgår det, at: "Man var (...) glad for, at der var fuldmåne og klart vejr i ugen før julen 1893, hvilket sparede gadebelysningen til fordel for kogegassen, og dermed kunne man klare den anstrengte belastning".¹⁴ Som følge af den manglende kapacitet indstillede gasværkets ledelse den 11. april 1894 til byrådet om at bygge et nyt og større værk.

Som led i ombygningen ønskede man at implementere en ny og mere rentabel ovntechnologi – de såkaldte generatorfyrede ovne, der havde vundet udbredelse fra 1880'erne. Til forskel fra de gamle ovne, hvor man fyrede med koks under retorterne, opvarmedes disse ved forbrænding af gas omkring retorterne. Gassen til generatorfyringen var forinden fremstillet ved en ufuldstændig forbrænding af koks. Hvor man i de gamle anlæg måtte bruge 25-40% af de forgassede kul til fyring af ovnene, kunne man

1 Kge, 1 Postej, 1 Steg og Kartofler
tilberedes i 1 Time ved 20 Kubikfod
Gas, som koster c: 4 Sk.

Stegestativet

Cotelet eller Boeuf steges
i 15 Minutter ved 5 Kubikfod
Gas, som koster c: 1 Sk.

Eksempler fra reklametryksag fra Det Danske Gaskompagni fra 1869. Reklamefremstødet havde til hensigt at øge salget af importerede, engelske kogeapparater. Efter Hyltøft 1994.

med de nye generatorovne nøjes med 16-20%. Samtidig var generatorovnene nemmere at regulere og krævede mindre arbejdskraft.¹⁵

Udvidelsen blev gennemført i flere etaper fra 1894 til 1896. Det nye anlæg, der bestod af tre ovne med i alt 21 retorter, var imidlertid for stort til at kunne rummes i det oprindelige retorthus fra 1863. Derfor opførte man i 1894 den sydlige fløj af den nuværende gasværksbygning som nyt retorthus. For at give plads til udbygningen nedrev man det gamle kulhus (bygning 4) og opførte et nyt og større kulskur på pladsen ud mod den nuværende Sankt Clara Vej (bygning 6). I det gamle retorthus (bygning 2) indrettede man et nyt renseanlæg, mens det oprindelige rensehus (bygning 1) blev indrettet til måle- og apparatushus. Den 8. juli 1896 var ombygningen så vidt, at byrådet kunne tage det nye anlæg i øjesyn¹⁶ (se oversigtsgrafik side 105 – før og efter ombygning).

Fra 1896 til 1930 skete der kun enkelte forandringer på gasværket. I 1899 blev de tre gasbeholdere på i alt 963 m³ suppleret med en fjerde beholder på 2.000 m³. Året efter byggedes en fjerde ovn med ni retorter.

I 1910'erne og 1920'erne begyndte elektriciteten langsomt at afløse gassen som belysningskilde, og i 1917 gik Roskilde over til elektrisk gadebelysning. Andre steder holdt man imidlertid fast i gasbelysningen.

Roskilde Gasværk i januar 1929.
Roskilde Lokal-historiske Arkiv.

I København blev gasbelysningen først afskaffet i 1957, og i 1976 var der fortsat 46.000 gaslygter i drift i Vestberlin. I Roskilde oplevede man i 1910'erne og 1920'erne en stagnation i efterspørgslen efter gas – primært på grund af den ændrede gadebelysning, men også som følge af faldende forbrug under Første Verdenskrig. Først i 1928 nåede forbruget førkrigstidens niveau.¹⁷

Ombygningen i 1930-31

I slutningen af 1920'erne var anlægget fra 1894 ved at være nedslidt. Da man samtidig havde nået værketts maksimale kapacitet på godt 1,13 mio. m³, begyndte man i 1929 at overveje etableringen af et nyt anlæg. Drøftelserne gik på enten at ombygge værket eller at bygge et helt nyt. Ideen om at anlægge et helt nyt gasværk var opstået, fordi kullene ikke længere blev leveret med skib. I 1863 havde man bygget gasværket tæt ved havnen for at lette transporten af kul, der blev fragtet med skib til Roskilde – sandsynligvis fra kulminerne i Newcastle-området. I slutningen af 1920'erne blev kullene imidlertid sejlet til Køge eller København, hvorfra de fragtedes til Roskilde med jernbanen. Derfor gav det mening at placere et nyt gasværk tæt ved banen. Ideen blev imidlertid opgivet, da grundene viste sig at være for dyre. Det blev også overvejet helt at lukke Roskilde Gasværk og lade byen forsyne af Københavns Gasværker gennem en fjernforsyningsledning. Denne idé blev dog skrinlagt, da man fra København ikke var interesseret i at levere den ønskede gas.

I stedet besluttede man i februar 1930 at foretage en gennemgribende ombygning af det eksisterende gasværk. Den sydlige fløj af den nuværende gasværksbygning (bygning 7) – der i 1894 var blevet opført som retorthus – blev ombygget til renseshus. Samtidig tilføjedes indgangsbygningen med det karakteristiske tårn til at rumme en vandkøler og diverse beholdere (bygning 8). Endelig opførtes bygningens nordlige fløj som apparathus med et nyt, tysk *Pinsch* apparatanlæg (bygning 9). Med denne ombygning fik Gasværksbygningen det udseende, vi kender i dag. Også de øvrige bygninger gennemgik markante ændringer. Det tidligere renseshus (bygning 2) blev ombygget til måle- og reguleringsrum. Bygningen blev i forbindelse med ombygningen forhøjet med ca. en meter og udstyret med et nyt

saddeltag. Apparat- og målerhuset (bygning 1) blev udvidet og ombygget til kontor, laboratorium, spisestue og omklædning for værket ansatte. De tre ældste gasbeholdere blev nedrevet, og man opførte i stedet en ny på 6.000 m³.¹⁸

Det nye gasværk blev forsynet med et nyt retortanlæg med fire Glowler-West retorter, der var sammenbygget i én ovn. Retorterne, der blev leveret og opsat af West Gas Improvement Co. Ltd. fra Manchester, var beregnet til kontinuerlig drift. Det var en stor forbedring i forhold til de tidligere retorter, der måtte lukkes ned, når de skulle tømmes og genopfyldes med kul. Omkring ovnanlægget opførtes et 22 meter højt ovnhaus, der var dimensioneret til at kunne rumme en 50% udvidelse af ovnkapaaciteten (bygning 11). De nye retorter blev taget i brug den 18. december 1930. Ved siden af ovnhuset opførtes et nyt koksanlæg, der bestod af en koksknuser med tilhørende silo. Siloen var inddelt således, at den kunne rumme koks i forskellige størrelser. Fra siloen kunne koksene tømmes direkte ned i ventende lastvogne eller køres ud på kokspladsen ad den nyopførte koksbro. Ombygningen var færdig i julen 1931.

Roskilde Gasværk efter ombygningen i 1930-31.
Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

Det nye værk blev ikke den økonomiske succes, man havde håbet. Overskuddet faldt fra 60.000 kroner før ombygningen til blot 20.000 kroner. Dette skyldtes dels et stort tab af gas på ledningsnettet og dels, at det nye anlæg beskæftigede flere medarbejdere end planlagt. Samtidig var kapaciteten for lille, og i maj 1934 måtte man tilføje yderligere to retorter. I 1942 var det nødvendigt at udvide retorthuset med syv meter for at skaffe plads til yderligere to retorter, og i krigens sidste år opstilledes et el-tjærefilter af tysk fabrikat samt et benzoludviklingsanlæg. I 1947 skete den sidste udbygning af kulgasværket, da yderligere to retorter blev installeret.¹⁹

Overgangen til spaltegas i 1966

I 1950'erne og 1960'erne betød importen af billig olie fra Mellemøsten, at mange udskiftede kakkellovnen med oliefyr. Det blev derfor sværere for gasværkerne at afsætte koksene, der udgjorde en væsentlig del af gasværkernes indtjeningsgrundlag. Derfor gik mange gasværker i 1960'erne over til fremstilling af propangas fra olie. De såkaldte spaltegasanlæg var langt billigere at vedligeholde end kulgasanlæggene og krævede langt færre medarbejdere. Samtidig gav de ikke koks som biprodukt.²⁰

Også i Roskilde gav den stigende olieimport anledning til en drøftelse af gasværkets fremtid. Roskilde Gasværk leverede i begyndelsen af 1960'erne ca. 3.000.000 m³ gas om året og ca. 6.000 m³ koks som biprodukt. Kommunens beregninger viste, at omkostningerne ved at sætte det gamle værk i stand ville blive så store, at man lige så godt kunne opføre et nyt anlæg. Man diskuterede muligheden for helt at lukke gasværket og få gas leveret fra Stignæsværket syd for Skælskør, men besluttede til sidst at etablere et nyt spaltegasanlæg. Derfor bevilgede byrådet i 1963 20.000 kroner til teknisk forvaltning til at arbejde videre med planerne. Placeringen af det nye spaltegasværk blev drøftet indgående. Man overvejede at anbringe værket på Stenvænget umiddelbart syd for jernbanen, men denne plan blev forkastet, da pladsen vurderedes at være for trang. I stedet besluttede man at placere værket i den gamle elværksbygning, der i 1906 var blevet opført ved siden af gasværket. Anlægget skulle efter planen stå færdigt i 1965.²¹

Den 26. september 1964 indtraf der imidlertid en voldsom eksplosion på Valby Gasværk. En elektriker havde glemt at lukke en ventil, og den

lækkede gas blev efterfølgende antændt. Eksplosionen kostede fem mennesker livet og skabte store ødelæggelser i bydelen. Som konsekvens af ulykken krævede arbejdstilsynet, at anlægget i Roskilde blev opført i fri luft. Det betød ekstra udgifter til isolering af anlægget og en forsinkelse af projektet. Kort før julen 1965 var anlægget færdigt, og man holdt det kørende julen over for at klare spidsbelastningen. Den 10. januar 1966 skete der imidlertid en eksplosion på det nyetablerede spaltegasværk i Aalborg. Anlægget i Aalborg var en større udgave af det anlæg, man netop havde bygget i Roskilde. Det blev derfor besluttet, at værket i Roskilde skulle standses, indtil man havde fundet årsagen til ulykken. Det viste sig, at gassen var slået tilbage i en kompressor og var blevet antændt. Ulykken medførte en række ændringer på anlægget i Roskilde. Bl.a. blev de to kompressorer flyttet udenfor i en bygning af let konstruktion, så en eventuel eksplosion ikke ville få så alvorlige konsekvenser som i Aalborg.²²

Den 12. juli 1966 kunne borgmester Arthur Jacobsen indvie det nye værk med næsten et års forsinkelse. Anlægget var bygget af det hollandske firma Petrogas og kostede ca. 3.000.000 kroner. Gassen blev fremstillet ved at opvarme letbenzin og damp til ca. 900 grader i to reaktorer, hvorved benzinen spaltedes, og blandingen blev omsat til spaltegase. Benzinen blev

Roskilde Gasværk set fra Sankt Clara Vej. I baggrunden ses den store, karakteristiske beholder fra 1931. Fotografiet stammer sandsynligvis fra 1960'erne. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

leveret til værket i tankbiler og opbevaret i seks nedgravede tanke på hver 100.000 liter. Hvor man før benyttede ca. 6.000 tons kul om året til at forsyne de ca. 7.000 husstande, kunne man nu nøjes med ca. 1.500 tons letbenzin. Samtidig behøvede det nye anlæg kun 8-9 mand i modsætning til de 15 medarbejdere, der havde været tilknyttet det gamle kulgasværk. Med indstillingen af produktionen af kulgas blev de mange kulfaciliteter på gasværksgrunden overflødige. I februar 1967 nedrev man kulskuret fra 1894 samt retorthuset, kokssiloen, koksbroen og vejerboden, der alle var opført i 1930-31.

Efter etableringen af spaltegasanlægget stod gasværkets hovedbygning tom. Derfor kunne man i 1968 indrette en fjernvarmecentral i rummet, hvor apparatanlægget tidligere havde stået.²³

Fra butangasanlægget i 1978 til lukningen i 1986

I 1975 begyndte Roskilde Kommune at overveje en total lukning af Gasværket. Baggrunden var, at de stigende priser på letbenzin og stigende medarbejderlønninger havde tvunget forbrugerpriserne i vejret. Da ledningsnettet samtidig var meget nedslidt, vurderede kommunen, at man i fremtiden ville have svært ved at konkurrere med priserne på elektricitet

November 1966. Gasværksbestyrer A. Koue præsenterer kontrolrummet i det nye spaltegasværk for driftsbestyrer H. D. Eriksen. Foto: Henrik Clausen. Roskilde Lokallhistoriske Arkiv.

Spaltegasanlægget i 1980. Anlægget skulle oprindeligt etableres i elværksbygningen, men blev i stedet opført i fri luft efter eksplosionen på gasværket i Valby i 1964. Roskilde Lokallhistoriske Arkiv.

og flaskegas. Derfor indkaldte kommunen i marts 1975 til et borgermøde den 10. april 1975 for at drøfte en lukning. Kommunens planer blev imidlertid mødt med så massive protester fra de tilbageværende 6.000 forbrugere, at man i stedet besluttede at erstatte spaltegasanlægget med et nyt butangasanlæg.²⁴

Det nye anlæg blev taget i brug i sommeren 1978. I den forbindelse nedrev man i april 1978 den store gasbeholder fra 1931. De nederste 4-5 meter af beholderen lod man dog stå som flammeskærm for det nye butangasanlæg. Butangassen leveredes til anlægget i tankvogne, hvorefter der blev iblandet 80% luft og sendt ud til forbrugerne. Det nye anlæg betød, at man kunne reducere medarbejderstaben yderligere fra syv til fire personer. Overgangen fra spaltegas til butangas var dog ikke uden problemer. Mange gasovne fungerede ikke med den nye gas, og i 1977-78 måtte gasværkets medarbejdere afprøve samtlige gaskomfurer i Roskilde. 1.300 komfurer kunne ombygges, mens 1.115 komfurer måtte udskiftes.²⁵

Antallet af forbrugere fortsatte imidlertid med at falde, og i 1984 var blot 3.000 Roskildeborgere tilknyttet som kunder. Samtidig betød det utætte ledningsnetværk, at værket fra 1978 til 1983 gav et underskud på ca. 8 mio. kroner. Derfor indstillede økonomiudvalget den 29. marts

Nedrivning af den store gasbeholder i april 1978. De nederste 4-5 meter af beholderen blev stående som flammeskærm for det nye butangasanlæg. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

1984 til at lukke gasværket pr. 1. januar 1986. Roskilde Kommune havde i 1977 lovet forbrugerne en 10 års omstillingsperiode fra det tidspunkt, man besluttede at lukke værket. Da denne betingelse ikke blev overholdt, besluttede kommunen at udbetale 4,7 mio. kroner i erstatning til gas kunderne. Dette skulle dække omkostningerne ved udskiftning af gasapparater med elektriske apparater. Den samlede pris for at lukke værket budgetteredes til 18 mio. kroner. Beslutningen blev godkendt af byrådet den 4. april 1984.²⁶

Fra industribygning til fredet kunsthus

I 1986 lukkede Roskilde Gasværk. På dette tidspunkt var der ca. 170 forbrugere tilbage. Siden beslutningen om lukningen blev taget i april 1984 havde der været heftig debat om bygningens og områdets fremtidige anvendelse. På den ene side stod Det Radikale Venstre og Roskilde Kunstforening, der mente, at gasværket skulle indrettes som udstillingsbygning for kunstnere og aktivitetscenter for ældre. På den anden side stod de Konserervative, der foreslog, at man rev gasværket ned og opførte et kongreshotel på grunden.²⁷

Gasværket fik lov til at blive stående, og det besluttedes at benytte bygningen til kunstneriske formål. I 1987 indrettede glaskunstnerne Skak Snitker og Peter Svarre "Glasgalleriet" i bygningen, og i de følgende år etablerede en række kunstnere og kunsthåndværkere atelierer og værksteder i Gasværket.

Roskilde Amt lagde imidlertid et stigende pres på Roskilde Kommune for at få gennemført en undersøgelse af forureningen på gasværksgrunden. Udsigten til en omfattende og omkostningstung miljøoprydning betød, at kommunens engagement i gasværksprojektet var dalende. I et forsøg på at præsentere et løsningsforslag hyrede kunstnerne i 1990 arkitekt Bent Nordahl til at udarbejde et skitseprojekt for Gasværket som et fremtidigt kunsthus i Roskilde. I 1992 lå projektforslaget færdigt. Det beskrev Gasværket med udstillingshal, atelierer, butik og café. Forslaget blev imidlertid afvist af kommunen med henvisning til det høje omkostningsniveau.

I stedet forsøgte kunstnerne at sikre bygningen gennem en fredning. Man allierede sig med Foreningen til Gamle Bygningers Bevaring i Ros-

Gasværkets første kunsthåndværker, glaspuster Skak Snitker, driver i 2013 fortsat Glasgalleriet i gasværksbygningen. Privatfoto.

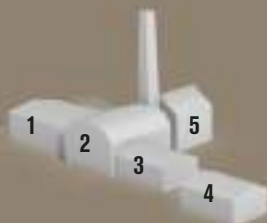
kilde, der den 13. februar 1992 afleverede en fredningsindstilling til Planstyrelsen. I sommeren 1993 behandlede Det Særlige Bygningssyn anmodningen, og i august 1993 indstillede Planstyrelsen hovedbygningen og jernrammen til gasbeholderen til fredning. Kunstnerne allierede sig nu med Roskilde Museum, der midlertidigt lod Gasværket indgå som en filial af museet. I oktober 1993 fremsendte Roskilde Kommune sine bemærkninger til fredningen. Kommunen tilkendegav, at man støttede en fredning af bygningen, men ikke af gasbeholderen. Man vurderede, at en oprensning af området sandsynligvis ville blive fordyret, hvis beholderen skulle bevares. Samtidig havde kommunen svært ved at pege på en fremtidig anvendelse af beholderen. Med baggrund i de ovenstående tilkendegivelser besluttede Planstyrelsen i januar 1994 at frede gasværksbygningen.

Med fredningen var bygningen reddet, men det økonomiske fundament var fortsat meget usikkert. I 1995 modtog Roskilde Kommune og Vikingeskibsmuseet imidlertid en donation fra Arbejdsmarkedets Feriefond til et storstilet ombygningsprojekt på Roskilde Havn. Projektet indebar anlæggelsen af en museumsø til Vikingeskibsmuseet, et nyt administrationscenter for museet og et nyt vandrerhjem. Som betingelse for donationen krævede Arbejdsmarkedets Feriefond, at Roskilde Kommune for egne midler istandsatte gasværkskomplekset, så det kunne matche resten af havneområdet. Med midler fra Lokale og Anlægsfonden iværksatte kommunen i 1996 en omfattende renovering og forureningsoprensning. Fire år senere var projektet gennemført, og i april 2000 kunne borgmester Henrik Christiansen indvie det oprensede og nyrenoverede gasværk.²⁸

Gasværket består i dag af hovedbygningen, hvis sydlige fløj stammer fra 1894, mens tårnet og nordfløjen blev tilføjet i 1930-31. De to tilbygninger bag hovedbygningen kan føres tilbage til gasværkets etablering i 1863, men er i den mellemliggende periode blevet kraftigt ombygget. Roskilde Gasværk står i dag som et vartegn på havnen og som en vigtig repræsentant for Roskildes industrikulturarv. Som kunsthus og galleri spiller Gasværket i dag – 150 år efter dets etablering – en vigtig rolle i Roskildes kulturliv.

GASVÆRK

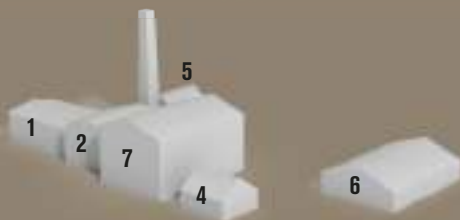
1887

1887

1. rensesus
2. retorthus
3. kulkus
4. bestyrerbølig
5. dampkedel

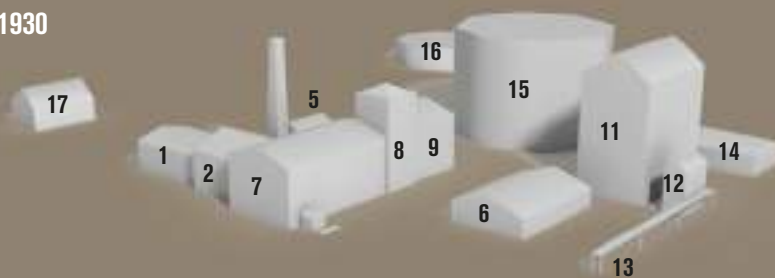
1894

1894

1. apparat- og målehus
2. rensesus
4. mandskabsbygning
5. dampkedel
6. kulkur
7. retorthus

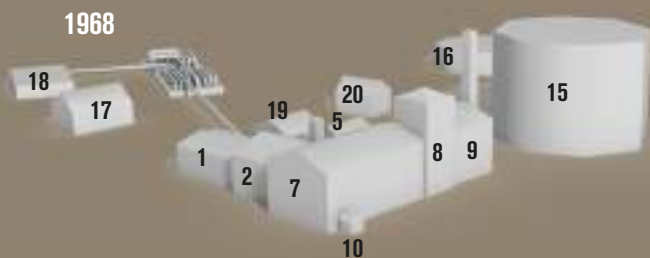
1930

1930

1. kontor og laboratorium
2. måle- og reguleringshus
5. dampkedel
6. kulkur
7. rensesus
8. maskinlæg
9. apparathus
10. vejerbod
11. retorthus
12. kokssteringssilo
13. koksbro
14. garager
15. gasbeholder 6000 m³
16. gasbeholder 2000 m³
17. værkmeesterbølig

1968

1968

1. kontor og personalerum
2. gl. måle- og reguleringshus
5. værkstedsbygning
7. gl. rensesus
8. gl. maskinhus
9. fjernvarmcentral
10. gl. vejerbod
15. gasbeholder 6000 m³
16. gasbeholder 2000 m³
17. værkmeesterbølig
18. spaltegasanlæg
19. gl. målerværksted
20. depot

2013

2013

- Gasværket er indrettet som kunsthushus og galleri

Noter

- 1 Hansen, 1993, s. 32-51
 - 2 Pedersen, 1993, s. 25-31
 - 3 Thomsen, 2001, s. 2 & Hyldtoft, 1994, s. 7
 - 4 Hyldtoft, 1994, s. 7-10 og 68-77
 - 5 Hansen, 1993, s. 32
 - 6 Hansen, 1993, s. 32-43; Hyldtoft, 1994, s. 34-36, 58-61, 88-89, 136 og 146
 - 7 Gl. Roskilde Amts og Avertissements Tidende, 13. oktober 1863
 - 8 Hansen, 1993, s. 43; Roskilde Dagblad, 9. oktober 1963
 - 9 Hyldtoft, 1994, s. 13-15, 103-104 og 142-143
 - 10 Hyldtoft, 1994, 45; Jensen, 1997, s. 8; Roskilde Tidende, 9. oktober 1963
 - 11 Roskilde Dagblad, 9. oktober 1963; Hansen, 1993, s. 41-43
 - 12 Thomsen, 2001, s. 4-5
 - 13 Roskilde Dagblad, 9. oktober 1963; Hansen, 1997, s. 4
 - 14 Roskilde Dagblad, 9. oktober 1963
 - 15 Hansen, 1993, s. 44
 - 16 Roskilde Dagblad, 9. oktober 1963; Hansen, 1993, s. 44-46
 - 17 Hansen, 1993, s. 46; Thomsen, 2001, s. 5
 - 18 Roskilde Dagblad, 9. oktober 1963; Hansen, 1993, s. 45-47; Plan 1: *Roskilde Gasværk Situationsplan*, oktober 1932, Roskilde Lokalhistroiske Arkiv
 - 19 I Roskilde Dagblad den 9. oktober 1963 angiver værkfører Alf Koue ombygningerne til henholdsvis 1945 og 1948, mens Cliff Hansen i sin artikel fra 1993 på side 48 angiver ombygningerne til 1942 og 1947. Da Hansen ikke har noter, er hans udsagn svært at efterprøve. Omvendt oplyser værkføreren årstallene om den 20 år gamle udbygning i et interview med en journalist, og det synes rimeligt at antage, at han kan have husket et år forkert.
 - 20 Roskilde Dagblad, 9. oktober 1963
 - 21 Roskilde Tidende, 12. juli 1966; Roskilde Tidende, 9. oktober 1963
 - 22 Jensen, 2011, s. 21; *Det Store brag – Valby Gasværk i 1964*; Roskilde Tidende, 12. juli 1966
 - 23 Hansen, 1993, s. 48; Roskilde Tidende, 12. juli 1966
 - 24 *Focus på kommunen*, 1975; Hansen, 1993, s. 48
 - 25 Roskilde Tidende, 7. august 1982; Roskilde Tidende, 13. april 1978; Roskilde Tidende, 13. maj 1978
 - 26 Roskilde Tidende, 8. november 1983; Roskilde Tidende, 30. marts 1984 & Roskilde Tidende, 14. juni 1984
 - 27 Roskilde Tidende, 1. december 1984; Roskilde Tidende, 14. december 1984; Roskilde Tidende, 6. februar 1985
 - 28 Østergaard & Oslev, 1998, s. 28-30; *Historien om Roskilde Gasværk*
-

Litteratur

Det Store brag – Valby Gasværk i 1964, artikel på Københavns Stadsarkivs hjemmeside: <http://www.ksa.kk.dk/Historier%20fra%20Koebenhavn/det-store-brag/det-store-brag>

Hansen, C. 1993: Anlæggelsen af Roskilde Gasværk 1863 – og træk af dets historie. *Fabrik og Bolig. Det industrielle miljø i Danmark*, nr. 2, s. 32-51

Hansen, J. J. 1997: *Fra gasværk til naturgas*, udstillingspjece til Industrimuseets særudstilling om gas, Horsens

Historien om Roskilde Gasværk, Roskilde Gasværks hjemmeside: <http://www.roskildegasvaerk.dk/index.php?id=41>

Hyltoft, O. 1994: *Den lysende Gas*, Systimes Teknologihistorie

Jensen, A. B. & Andersen, H. 2011: 100 år med kommunal bygas i Aalborg. *Gasteknik*, nr. 2, s. 20-22

Pedersen, F.A. 1993: Gasværket i Roskilde. Årsskrift 1993. *Foreningen for Bygnings- og Landskabskultur. Roskilde*, s. 25-31

Thomsen, H. 2001: Dansk Gasforening: En 90 års fødselsdag. *Dansk Gasforenings tidsskrift*, november

Østergaard, F. & Oslev, B. 1998: Gasværkets karakteristiske bygninger får nyt liv. *Bygningskulturens Dag. Teknikkens hus*, udgivet af Nationalkomitéen for Bygnings-

kulturens Dag, Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, s. 28-30

Aviser, blade mv. fra Roskilde Lokalhistoriske Arkiv

Gl. Roskilde Amts og Avertissements Tidende: *Gasværket her er nu i Gang*, 13. oktober 1863

Roskilde Dagblad: *Roskilde Gasværk er 100 år – ændres nu til oliegasværk*, 9. oktober 1963

Roskilde Tidende: *Roskilde Gasværk fylder 100 år i de store ændringers tegn*, 9. oktober 1963; I dag blev der trykket på knappen, 12. juli 1966; *Roskilde Gasværks gamle beholder er ved at forsvinde*, 13. april 1978; *Gasapparaterne bør snart være i orden*, 13. maj 1978; *Flaskegas ud gennem gasværket*, 7. august 1982; *Gasværk nedlægges*, 8. november 1983; *Gasværket nedlægges*, 30. marts 1984; *Vil stoppe for gassen i område efter område*, 14. juni 1984; *Her kan ældre selv bygge tingene op*, 1. december 1984; *Kunsten og de ældre kan godt være på samme sted*, 14. december 1984; *Gasværk ikke kun til ældre*, 6. februar 1985

Focus på kommunen, Roskilde Kommunes Informationsblad, marts, 1975

Upublicerede kilder

Plan 1: *Roskilde Gasværk Situationsplan*, oktober 1932, udført af H.P. Mortensen, Roskilde Lokalhistoriske Arkiv

Museoase

– redskaber til kvalificeret museumsformidling

Af **Anette Schmidt**

De fleste museer anses af mange for finkulturelle, formelle steder, hvor man i god ro og orden bevæger sig fra montre til montre, mens man betragter genstande og læser den tilhørende tekst.

Bibliotekerne – et beslægtet kulturelt rum – har formået at redefinere og udvide deres rolle i samfundet og er ikke længere, som de var i begyndelsen, sat i verden for at udlåne bøger med alment vedtaget opbyggelig viden.

I dag huser danske biblioteker et bredt udbud af aktiviteter, værksteder og opholdssteder både til fordybelse og til leg for mange forskellige befolkningsgrupper. Man taler om at gå fra ”Collection to Connection”,¹ således at brugen af biblioteket i højere grad handler om ”mødet” frem for om bibliotekets samling.

Museerne kunne med fordel lade sig inspirere af de tanker, der er gjort om biblioteker som inkluderende, neutrale steder, hvor man kan støde ind i andre befolkningssegmenter end det, man selv tilhører, og hvor der er lavintensive arenaer for læring og aktivitet. Det handler ikke kun om at være et (møde)sted men om at skabe ”rum” for det uformelle møde mellem kultur, viden og mennesker.²

De lokalhistoriske museer er værdifulde vidensbaser og har potentiale til at blive identitetsskabere for lokalbefolkningen og styrke deres følelse af tilknytning. Kunne man udnytte dette potentiale og forsøge at skabe nye, levende oplevelses- og læringsrum baseret på oplevelsesformidling? Museerne kunne på den måde genopfinde sig selv som mere uformelle, kulturelle vandingshuller – museoaser. (Fig. 1.)

Fig. 1. Diagrammet viser forskelle og ligheder mellem biblioteker og lokalhistoriske museer. Nogle ting – som læring og dannelse – har de to institutioner til fælles.

FOLKEBIBLIOTEKER	LOKALHIST. MUSEER
KOPIER	ORIGINALE GENSTANDE
OPHOLD	RUNDGANG
LÆRING	
DANNELSE	
LEG / FRIRUM	DISPLAY
FRI BEVÆGELSE	PLANLAGT BEVÆGELSE
GRATIS ADGANG	ADGANG MOD BETALING
UDLÅN M.M.	FORMIDLING
DELTAGER	BETRAGTER

Kopier og originaler – om eksistensgrundlag

Bibliotekerne har i en del år stået over for den udfordring, at de ikke kunne overleve på udlån af bøger alene, og i kampen for overlevelse er det lykkedes bibliotekerne at gentænke deres rolle i samfundet. Biblioteker sammenlægges i dag i stor stil med medborgerhuse, og det diskuteres, om det er i orden for bibliotekerne at lukke borgerservice ind som medspiller, at afholde koncerter og andre arrangementer i større skala, udbyde computerkurser, værksteder osv.

Museernes situation er anderledes. De har fortsat monopol på deres kerneydelse, nemlig indsamling og (op)bevaring af genstande. Museerne har også til en vis grad en naturlig berettigelse pga. den forskning, der udføres, og deres forpligtelse til at udgrave, fortolke, formidle og bevare den danske kulturarv. Hvad museerne til forskel fra bibliotekerne ofte ikke har gjort – måske fordi de ikke har været tvunget til det – er at tage stilling til og evt. redefinere deres egen rolle ift. den ”almindelige” besøgende på museet.

Besøgets dynamik og karakter

Motivationen for at komme – og besøgets karakter – er grundlæggende forskellig for biblioteker og museer. Selvom mange kommer på biblioteket, fordi de søger et bestemt materiale eller funktion – f.eks. at læse dagens aviser – er det helt i orden, at man lader sig fange ind af noget på vejen, og opholder sig i længere tid udelukkende af lyst og interesse.

Ved besøg på museer er der som regel ikke lagt op til længerevarende ophold i udstillingen, som ofte er bygget op omkring en rundgang i et kronologisk forløb gennem forskellige tidsperioder. Der er måske en café, hvor gæsten kan opholde sig efter rundgangen, men opholdet er ofte afhængt af udstillingen.

På museer er der også ofte kun adgang mod betaling, og derfor er museerne ikke – på samme måde som bibliotekerne – åbne for alle. Entréudgiften er en barriere, som udelukker eller begrænser nogle befolkningsgrupper.

Ligesom bibliotekerne trækkes med billedet af den stereotype bibliotekar med fornuftige sko, briller og knold i nakken, har museerne en udfordring, hvis de skal smide det støvede image. Formidlingsmæssigt har mange museer stået stille, og folk har fundet andre steder at søge viden og underholdning end i de traditionelle montreudstillinger.

Associationer til museumstermer

Genstand

Permanent udstilling

Kronologi

Kustode

Skoletjeneste

Omvisning

Er ordvalget, der beskriver museumsvirksomhed overvejende aktivt eller passivt?

Fig. 2. Diagram med forskelle og ligheder. Her markerer de mørkegrønne pile de egenskaber, som bibliotekerne besidder, og som museerne med fordel kunne adoptere.

FOLKEBIBLIOTEKER	LOKALHIST. MUSEER
KOPIER	ORIGINALE GENSTANDE
OPHOLD	RUNDGANG
LÆRING	
DANNELSE	
LEG / FRIRUM	DISPLAY
FRI BEVÆGELSE	PLANLAGT BEVÆGELSE
GRATIS ADGANG	ADGANG MOD BETALING
UDLÅN M.M.	FORMIDLING
DELTAGER	BETRAGTER

Deltagere og betragtere – om oplevelse

Et lokalhistorisk museum fungerer som en slags kollektiv hukommelse. Arkæologer og historikere samler brikkerne, der sammenstykker områdets historie. Genstande indsamles og udstilles, så besøgende kan få en fornemmelse af det, der har været med til at forme lokalområdet og dets beboere gennem tiderne. (Fig. 2.)

Museerne har tradition for at vægte det videnskabelige højt, således at genstandene præsenteres med korrekte og informative tekster om deres brug, alder og materialekarakter, men med mindre fokus på:

- Hvad museerne tilbyder dem, der besøger udstillingerne
- Hvem modtagerne er
- Hvad de besøgende har af forudgående viden
- Hvad de besøgende skal have erkendt, når de går derfra
- Hvilken rolle museerne i det hele taget skal påtage sig ift. publikum

Der ligger en stor værdi i videnskabeligheden, og det er vigtigt at se potentialiet i at formidle denne viden. Gerne til dem, der er tættest på, og som naturligt har en interesse i at vide mere, nemlig lokalbefolkningen.

Museernes udfordring er, at gæsterne kommer i deres fritid og, udover læring, forventer et element af lethed, uformalitet og måske underholdning. Det gælder altså om at tilrettelægge udstillinger og arrangementer, så de både er let tilgængelige, men også indeholder det element af læring/dannelse, som er museernes kerneydelse.

Værktøjskassen

Flow – den gode oplevelses byggesten. Psykologen Mihalyi Csikszentmihalyi har siden 1970'erne arbejdet med den gode oplevelse eller ”flow”, som han kalder det,³ og ifølge ham er der fem kriterier, der er med til at skabe dem:

- Klare mål med aktiviteten
- Høj grad af fokusering og koncentration
- Balance mellem færdigheder og udfordringer
- Direkte og umiddelbar feedback
- Personlig kontrol over situationen

I Csikszentmihalyis beskrivelse af de fem punkter er det vigtigt med en klar forståelse af, hvorfor opgaven er meningsfuld, ligesom også muligheden for fordybelse og koncentration er det. ”Opleveren” har ikke kun brug for at forstå emnets pointe, men i lige så høj grad brug for at forstå, *hvorfor* han/hun skal forstå det.

Direkte og umiddelbar feedback er også en pointe, så man med det samme kan se resultatet af sin præstation. Og så har Csikszentmihalyi den vigtige pointe, hvis oplevelsen skal være en succes, skal der være balance mellem færdigheder og udfordringer – det må altså hverken være for svært eller for let – og ”opleveren” skal have den tryghed, at han/hun selv har kontrol over situationen.

Synspunktet om balance mellem færdigheder og udfordringer deles af Nina Simon i bogen *The participatory Museum*,⁴ hvor hun netop nævner, at begrænsninger kan være en god ting ved brugerinddragende aktiviteter,

så folk ikke bliver så overvældede over en opgave/udfordring, at de slet ikke tør at gå i gang.

Hertil kan tilføjes elementet tid. Hvor meget tid vil den besøgende realistisk afsætte til hver enkelt aktivitet på museet?

*Oplevelseskompasset*⁵ er et værktøj til at indplacere en eller flere institutioner, så man kan tage stilling til, hvor høj oplevelsesværdien er, og om oplevelseselementet er et primært eller sekundært produkt. (Fig. 3-4.) Ved at placere flere institutioner i samme diagram kan man få et overblik over den indbyrdes placering og dermed identificere og italesætte ligheder og forskelle.

Oplevelsessfererne kan bruges til at fremme et mere bevidst arbejde med planlægning af oplevelser.⁶ Forskellige målgrupper har forskellige motiver, interesser og brugermønstre, som man kan vælge at tage udgangspunkt i, når man arrangerer oplevelser, opbygger udstillinger osv., og diagrammet kan hjælpe med til at afklare spørgsmål som:

- Hvilken type oplevelse, man ønsker
- Hvilken grad af brugerdeltagelse, der skal være
- Hvilke virkemidler, der skal tages i brug

4-rumsmodellen illustrerer forskellige typer rum – både fysiske og mentale – der gerne skulle være til stede på et moderne bibliotek for at skabe dynamik og alsidige muligheder for aktiviteter og møder.⁷ (Fig. 5.) De fire centrale begreber er *oplevelse*, *indflydelse*, *innovation* og *engagement*, og disse fire faktorer danner grundlag for *inspirationsrum*, *læringsrum*, *udtryksrum* og *møderum*, der igen skaber mulighed for at *begejstre*, *udforske*, *skabe* og *deltage*.

Diagrammet lægger ikke op til én løsning, men illustrerer de mange-facetterede typer af ophold, der kan opstå, og at der netop i overlappet opstår nye rum og muligheder. Selvom modellen er lavet med biblioteker for øje, passer den fint på museer.

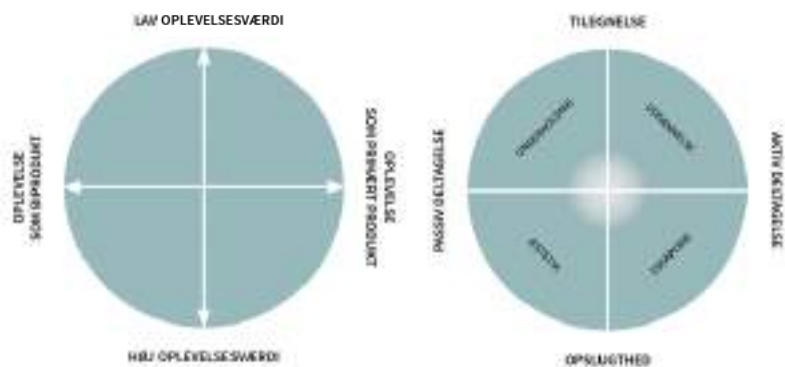

Fig. 3. Til venstre: Oplevelseskompasset. Til højre: Oplevelsessfærerne.

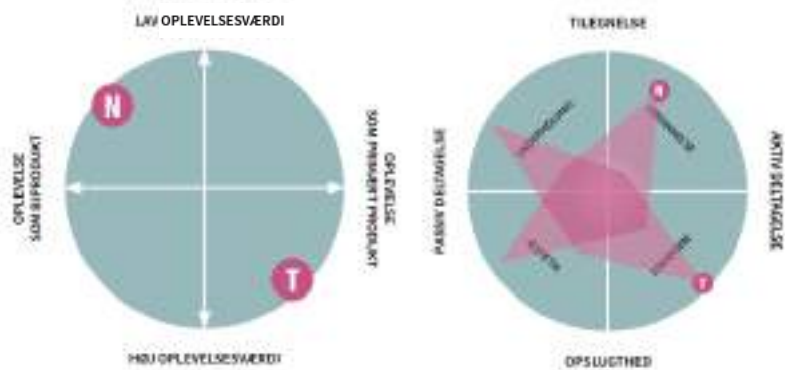

Fig. 4. Oplevelseskompas og oplevelsessfærer med forfatterens vurdering af hhv. Tivolis (T) og Nationalmuseets (N) placering.

Fig. 5. 4-rumsmodellen er et diagram over det ideelle, mentale og fysiske biblioteksrum.

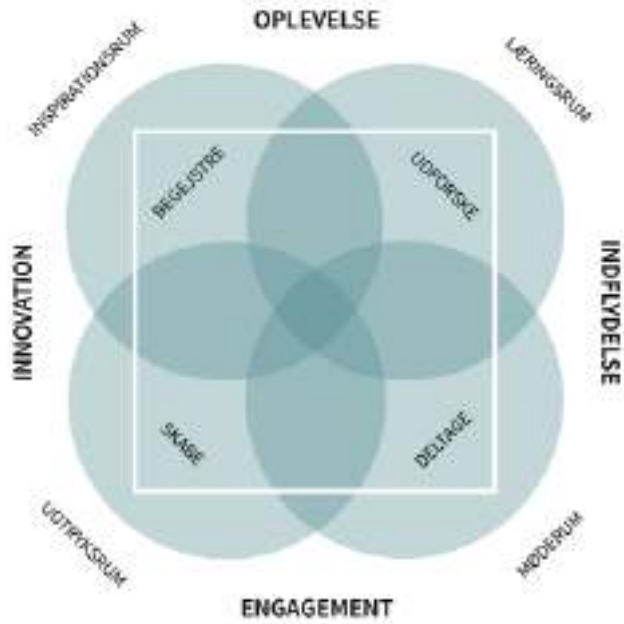
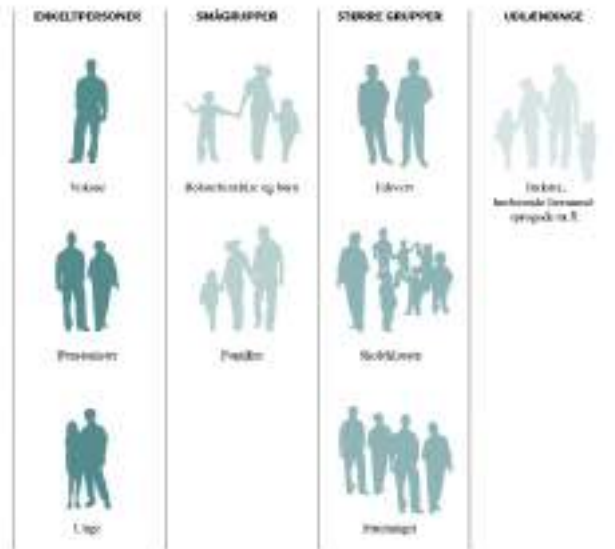

Fig. 6. Diagram over målgrupper inddelt i fire overordnede kategorier.

Målgrupper. Museer skal tilgodese en række forskellige målgrupper, og værktøjskassen med diagrammerne kommer først rigtigt til sin ret, når disse målgrupper tages med i overvejelserne. Hvem skal tilgodeses, og hvilke udfordringer har hver enkelt målgruppe?

I fig. 6 ses potentielle brugere i fire forskellige kategorier efter sociale konstruktioner. Hver af disse grupper har forskellige ønsker, behov og udfordringer, og figuren illustrerer, hvor mange målgrupper der er tale om, og hvorfor det er en udfordring at tilgodese dem alle.

Enkeltpersoner

Udfordring: At aktivere en person, der ikke indgår i en gruppe, og dermed ikke har nogen at dele oplevelsen med.

Smågrupper

Udfordring: At gøre oplevelsen vedkommende for forskellige aldersgrupper på samme tid. I småbørnsfamilier er tålmodigheden lille.

Større grupper

Udfordring: At alle bliver behandlet som individer. Stiller krav til plads, rekvisitter og bemanding.

Udlændinge

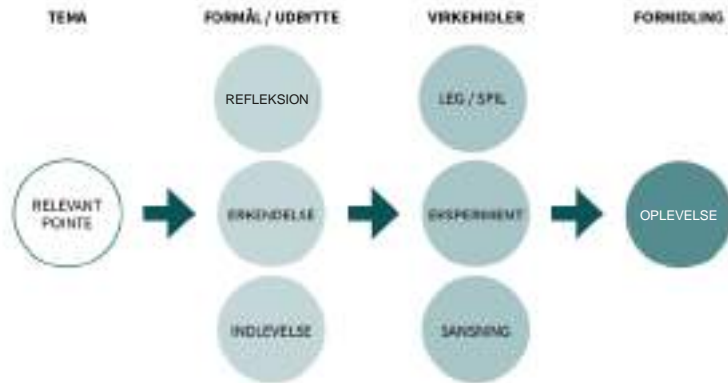
Udfordring: Sprog- og evt. kulturbarrierer. Denne gruppe indeholder i princippet alle de tidligere nævnte grupper, så sproget er måske nærmere et ekstra lag end en egentlig kategori.

Formidlingsnøglen er det sidste redskab, som helt praktisk kan hjælpe med at gennemgå en faglig tematik, så de relevante pointer bliver mere oplevelsesbaserede. (Fig. 7.) Når man har fundet frem til en klar pointe indenfor et givent tema, udvælges først én af tre:

Refleksion

(at se/forstå sammenhænge på tværs af tid)

Fig. 7. Formidlingsnøglen.

Formidlingsnøgle-eksempel

Margrethe 1. er temaet, men hvad er pointerne?

Refleksion: Margrethe – en klog strateg
(Det politiske spil i middelalderens Europa)

Erkendelse: Margrethes store danske rige
(Hvor stort var det, og hvordan holdt hun det samlet?)

Indlevelse: Margrethe – en usædvanlig kvinde
(En kvindelig rigsstyrer og magthaver i en mandsdomineret verden)

Én pointe udvælges, og forskellige virkemidler understreger og gør denne mere forståelig. Kunne et stort skakspil formidle europæisk politik i middelalderen? Kunne man lægge et kort over det samlede danske rige hen over et kort over USA for at forstå størrelsen? Kunne man illustrere Margrethes kalender og antal rejsedage for at få et indblik i hendes dagligdag?

Erkendelse

(relation til sig selv, perspektiv, aha oplevelse)

Indlevelse/forståelse/empati

(mentale billeder, empati og forståelse for livsvilkår)

Dernæst tages stilling til, hvilke virkemidler der bedst formidler pointen

Leg/spil

Eksperimenter/færdighed

(prøve det på egen krop)

Sanseoplevelser

(føle/høre/lugte/smage/se)

Når disse to trin er afklaret, er oplevelsen til debat og kan i princippet indeholde hvad som helst indenfor de begrænsninger i formål og virkemidler, man netop har fastlagt. Formidlingsnøglens formål er at flytte fokus fra læring ved læsning til erkendelse på andre måder, og det er en vigtig pointe, at virkemidlerne ikke er staffage for at gøre en evt. tekst lettere at fordøje, men i stedet ligestillede med den traditionelle tekstformidling.

Fig. 8. To eksempler på trapperum udnyttet til information og oplevelse.

Idékatalog/Inspiration

I det følgende indsættes fire konkrete idéer i 4-rumsmodellen. Hver idé kobles med de relevante målgrupper for at synliggøre, hvordan det er muligt at italesætte/måle oplevelsesbaseret formidling.

1: Gør trappen til et oplevelsesrum

Trappen er central for bevægelsen mellem etager og måske også for overgangen mellem en tidsperiode og en anden i udstillingsforløbet. Formidlingsmæssigt er trapperne ideelle til kronologisk formidling som kongerækker, tidslinjer etc. De kan relativt let konverteres til en slags oplevelsesskakter, hvor lys og lyd understreger den ønskede stemning.

Måske udløser zoner på trin lyde, der er karakteristiske for bestemte årtal: En kanonkugle affyres, en kirkeklokke ringer, en sang afspilles... Den fysiske interaktion har man netop i trapperummet fået forærende kvit og frit.

Ved at skabe oplevelser i trapperummene, går de fra at være nødvendige ”transportrum” til at blive vigtige formidlings- og opholdsrum i deres egen ret. (Fig. 8.)

Fig. 9. Mulig udformning af færdighedssatellitter med høje borde og barstole for at understrege, at der er tale om uforpligtende læring.

2: Færdighedssatellitter

Ordet færdighedssatellitter betegner små øer eller zoner i den permanente udstilling, hvor publikum som supplement til den øvrige udstilling har mulighed for at afprøve færdigheder fra en given historisk periode. (Fig. 9.)

En kort film viser hænderne i arbejde, og der er materialer, så man selv kan prøve at skrive med fjerpen og blæk, knytte en åleruse, klippe silhuetter el. lign.

De høje borde og barstole skal understrege hands-on-situationens uformelle karakter. Man kan stå op og observere andre prøve kræfter med færdigheden og måske blive fristet til at gå lidt i gang, men man bliver ikke tvunget ind i en aktivitet. Måske sætter man sig halvt på en stol, måske bliver man så optaget, at man sætter sig godt til rette, men man er hele tiden selv i kontrol.

Satellitterne kunne evt. periodevist være bemanded (evt. af frivillige), så der også foregår levende formidling i udstillingen.

Fig. 10. Eksempler på ruminddelinger, der skaber mindre rum i rummet.

3: Raritetsskabinetter

En måde, hvorpå man kan lave ophold i udstillingen, er ved at vise genstande med en helt særlig historie frem én ad gangen i genstandens eget rum i rummet. Evt. på en drejefod eller med en skærm med nærbilleder og med stemningsskabende lyd/fortælling til. Pointen med raritetsskabinetterne er at skabe rum for fordybelse, men uden færdighedssatelliternes iboende aktivitet. (Fig. 10.)

Ved at skærme af og dæmpe belysningen i disse kabinetter kan man vække publikums nysgerrighed og ved at sørge for bløde siddepladser invitere til fordybelse og længerevarende ophold i udstillingen.

4: Matiné i caféen

At afholde foredrag eller andre arrangementer i museets café giver mulighed for, for en kort bemærkning, at konvertere et socialt og kommercielt rum til et uformelt musealt rum. At kombinere læring med f.eks. en brunch eller morgenmadsanretning skaber hygge og tryghed om formidlingssituationen og flytter de traditionelle grænser for, hvor formidlingen må foregå. Ved at skabe tradition for den slags arrangementer, f.eks. ved at tilbyde et klippekort, kan man friste en målgruppe, som dels er historisk interesseret, dels har interesse i den sociale kontakt, der naturligt vil være under og efter arrangementet. Klippekortet er med til at etablere et tilhørsforhold og en eksklusivitet, som forhåbentlig kan fastholde målgruppen i et uformelt fællesskab. (Fig. 12.)

På modstående side ses resultatet af at kombinere forslagene fra idékataloget med 4-rumsmodellen og kombinere dem med målgrupperne.

Ved første øjekast ser det ud som om, at tiltag i kategorierne udtryksrum (skabe) og møderum (deltage) er underrepræsenteret, men hvis man kigger nærmere på modellen, er det et udtryk for, at de fleste af forslagene er til stede i del- og fællesmængderne og dermed indeholder flere funktioner på samme tid. Jo tættere på midten og fællesmængden for de fire rum, jo mere facetteret og alsidig er aktiviteten/rummet.

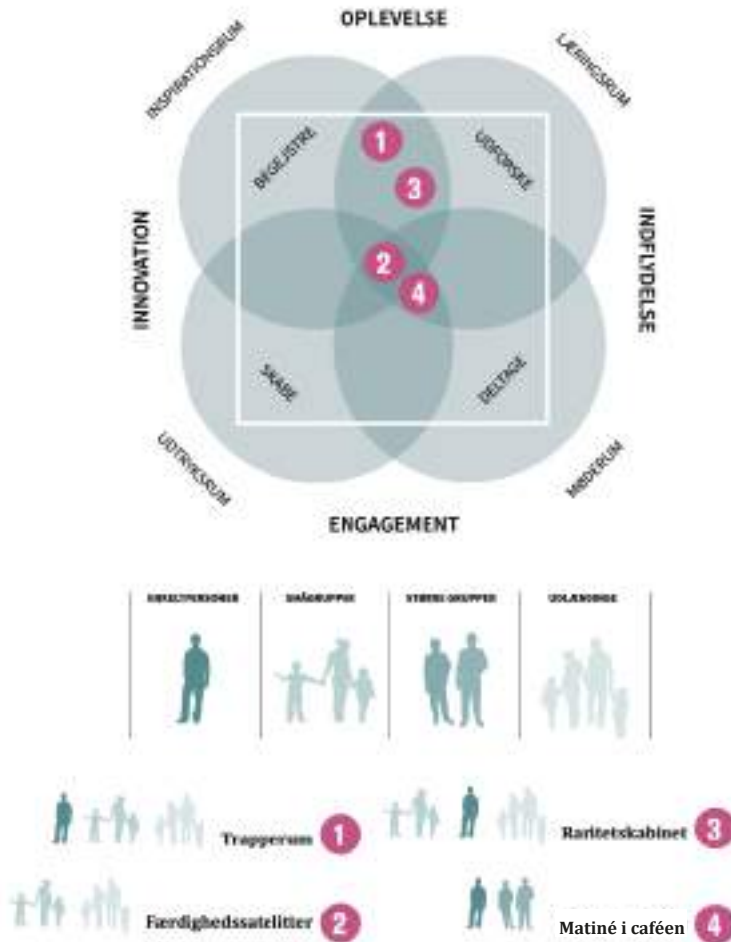

Fig. 11. 4-rumsmodellen afprøvet på fire konkrete idéer i kombination med målgrupperne.

Fig. 12. Billede af en fuld café under et foredrag.

Jeg fandt, at især forslag, som jeg ville placere i udtryks/skaberrummet, ofte automatisk placerede sig i inspirations- og læringsrummene. En interessant iagttagelse, når vi taler om oplevelses- og aktivitetsbaseret formidling.

Målgruppernes placering ud for de enkelte aktiviteter i idékataloget viser, at der er en rimelig spredning af aktiviteterne i forhold til målgruppernes forskellige behov.

De fleste idéer kan benyttes af kategorien enkeltpersoner, men alle målgrupper er rimeligt repræsenteret. Større grupper dog mindst. Det skyldes, at forslag som f.eks. raritetskabinetterne ikke ville kunne rumme en større gruppe på én gang, og det samme gælder for færdighedssatellitterne. Trapperummet ville heller ikke fungere optimalt med en stor gruppe i rummet på samme tid. (Fig. 11.)

Opsummering

Med en definition på den gode oplevelse, på målgrupperne samt de tre diagrammer og formidlingsnøglen, er det muligt at italesætte og kortlægge museumsoplevelser og deres karakter, berettigelse, dynamik, muligheder og begrænsninger.

De 5 punkter, der ifølge Mihaly Csikszentmihalyi skal være til stede, for at folk får en god oplevelse, er et muligt udgangspunkt for en diskussion af begrebet.

Oplevelsessfærerne og oplevelseskompasset gør det muligt at italesætte, om et givent sted har oplevelse som sin primære funktion og hvilken type af oplevelse, der er tale om.

4-rumsmodellen og dens rumkategorier giver mulighed for at komme et skridt nærmere det fysiske og mentale rum og finde ud af, om der er muligheder – rum – til at mødes, lære, udforske, være innovativ, "performe" osv.

Målgrupperne kortlægger den samlede publikumsmasse, som kunne tænkes at besøge museerne, og de er yderligere inddelt i kategorier efter deres forskellige udfordringer for at gøre det enklere at arbejde med.

Formidlingsnøglen introducerer, hvordan man rent praktisk kan præcisere en pointe som redskab til at arbejde med de faglige tematikker og gøre dem mere oplevelsesorienterede og relevante for publikum.

Samlet åbner disse muligheden for at arbejde med museumsoplevelser og:

- Afgrænse hvad oplevelse er
- Definere oplevelsestyper
- Identificere forskellige oplevelsesrum
- Identificere målgrupper og deres behov
- Arbejde med oplevelsesbaseret indhold

– et godt fundament for diskussion af kvalificeret, målrettet og relevant museumsformidling for fremtidige museoaser.

Noter

- 1 Levien, 2011, 5 via Jochumsen et al.
 2012, 588.
 - 2 de Certeau 1984:117 via Fabian
 2012, 243.
 - 3 Csikszentmihalyi, 2005, 41-47
 via Hvenegaard Rasmussen
 & Jochumsen 2008.
 - 4 Simon 2010, 22-23.
 - 5 Lund m.fl. 2005: 24 via Hvenegaard
 Rasmussen & Jochumsen 2008.
 - 6 Pine & Gilmore 2009, 51.
 - 7 Jochumsen et al. 2012, 589.
-

Illustrationer

Fig. 8, til venstre

<http://according2g.com/2013/01/hello-i-love-you-lyric-stairs/>

Fig. 8, til højre

<http://www.ideastosteal.com/2010/06/trapp/>

Fig. 9

<http://www.holmriskom.dk/produkter/uformelle-modezoner>

Fig. 10

<http://www.holmriskom.dk/produkter/uformelle-modezoner>

Fig. 10, nederst

<https://www.designerpages.com/products/1299362/>

Fig. 10, øverst

<http://www.holmriskom.dk/produkter/uformelle-modezoner>

Fig. 10, midten

Værk af Olaffur Eliasson:
<http://muack.es/?p=127>

Fig. 12

<http://ua-news.org/story/bringing%20-ua-research-to-the-community>

Litteratur

Primær

Audunson, R. 2005: The public library as a meetingplace in a multicultural and digital context: The necessity of low-intensive meeting-places. *Journal of Documentation*, Vol. 61, No. 3.

Dahlkild, N. 2011: *Biblioteket i tid og rum – arkitektur, indretning og formidling*. Danmarks Biblioteksforening.

Fabian, L. 2012: Kreative stedstegnninger, gadekunst og tegnpirateri. I: *Byen i bevægelse: Mobilitet - Politik - Performativitet*. Roskilde Universitetsforlag og Samfundslitteratur, 2012.

Jochumsen, H., D. Skot-Hansen & C. Hvenegaard Rasmussen 2012: "The four spaces: a new model for the public library". I: *New Library World. Emerald Group Publishing Limited. Vol. 113, No.11/12*.

Niegaard, H., J. Lauridsen og K. Schulz (red.) 2008: *Biblioteksrummet – inspiration til bygning og indretning*. Danmarks Biblioteksforening.

Simon, N. 2010: *The Participatory Museum*. California, MUSEUM 2.0.

Oldenburg, R. 1997: *The great good place*. Philadelphia, Da Capo Press.

Pine, J. & J. Gilmore 2009: *Oplevelsesøkonomien – Arbejde er teater og enhver virksomhed en scene*. Aarhus: Klim.

Sekundær

Dahlkild, N. 2009: Forskningsbiblioteket som det 3. sted i: *DF Revy*, 6.

Coninck-Smith, N. de 2011: *Barndom og arkitektur – rum til danske børn gennem 300 år*. Forlaget Klim.

Dirckinck-Holmfeld, K. 2007: *Sansernes hospital*. Arkitektens Forlag.

Fabian, L. 2010: Spatiale forklaringer – da den geografiske tænkning kom på den humanvidenskabelige dagsorden. I: *Slagmark*, Nr. 57, 2010.

Fremtidens biblioteksbetjening af børn (2008): Udgivet af Biblioteksstyrelsen.

Gehl, J. 2003: *Livet mellem busene – Udeaktiviteter og udemiljøer*. København: Arkitektens Forlag.

Hajer, M. & A. Reijndorph 2001: *In search of new public domains*. Rotterdam: NAI Publishers.

Hvenegaard Rasmussen, C. og H. Jochumsen 2008. Ej blot til oplysning – Biblioteket i oplevelsessamfundet. I: J. Andersen, H. Jochumsen & C. Hvenegaard Rasmussen (red.): *At forstå biblioteket – En introduktion til teoretiske perspektiver*. København: Danmarks Biblioteksforening.

Hvenegaard Rasmussen, C. & H. Jochumsen 2010: *Fra læsesal til det levende bibliotek – Børn, unge og biblioteksrum*

met. I: K. Rydsjö, F. Hultgren & L. Limberg (red.): *Barnet, platsen, tiden – Teorier och forskning i barnbibliotekets omväld*. Regionbibliotek Stockholm.

Hvenegaard Rasmussen, C., H. Jochumsen & D. Skot-Hansen 2011: *Biblioteket i byudviklingen – Oplevelse, kreativitet og innovation*. Danmarks Biblioteksforening.

Jenkins, H. & V. Bertozzi 2008: *Artistic Expression in the Age of Participatory Culture. How and Why Young People Create. I: Engaging Art. The Next Great Transformation of America's Cultural Life*. Routledge.

Kogestensgruber og jernalderbebyggelse i Vindinge ¹³³

Af Anne Kirstine Vestergaard

Indledning

På baggrund af lokalplan 584 Stålmosen, et område ved Stålmosegård i Vindinge (fig. 1.), udførte Roskilde Museum i august 2012 en arkæologisk forundersøgelse for bygherre, KSE Ejendomme ApS. Da det pågældende område ligger op ad en gravplads fra det 4. årh. e. Kr., var det af stor interesse for museet at undersøge arealet nærmere. I forundersøgelsen fremkom bebyggelsesspor og flere kogestensgruber placeret i lange bæltter. Med dette resultat indstilledes området til en arkæologisk nødudgravning, der blev udført i perioden mellem september 2012 og maj 2013.

Topografi, terræn og undergrund

Vindinge ligger omgivet af store områder med grusgravning nord, syd og sydvest for byen, men er ellers omgivet af landbrugsjord. Udgravningsarealet er placeret i den nordlige del af Vindinge, for enden af Stållosevej, på markerne vest for villakvarteret ved Sandvejen. Landskabet er let kuperet, med udgravningens etape I placeret på en langstrakt sandet højderyg i en højde på 50-60 meter o.h. Jorden har med sin muldtykkelse på omtrent 30-40 cm været anvendt som landbrugsjord helt frem til udgravningen på stedet. Der er ingen synlige fortidsminder i området, dog har flere fortidslevn fra Vindinges jorder vist en forholdsvis ubrudt bebyggelseskontinuitet helt tilbage fra omkring Kristi fødsel.

Resultater

Efter aftale med bygherre blev udgravningsfeltet afrømmet for muld og udgravet over flere omgange. Slutresultatet var et felt på 6785 m² med i alt 754 kulturhistoriske anlæg, heraf 372 stolpehuller, 284 kogestensgruber og 11 grøfter. (Fig. 2.) Alle disse anlæg er gravet af fortidens mennesker

Fig. 1. Det udgravede område i forlængelse af Stållosevej markeret på 4 cm-kort.

Fig. 2. Udgravningsfelterne på ortofoto. Det lange, smalle felt er vejtracéet, mod øst ligger grundene 1-8, afrømmet to grunde ad gangen, med grund 1 længst mod syd. Sydvest for vejtracéet ligger grund 10. Tegning: Anne K. Vestergaard/Roskilde Museum.

Fig. 3. Grund 4-7 samt det nordlige af vejtracéet på ortofoto. Huskonstruktionernes estimerede omfang er markeret med gråt, stolpehullerne med farve. Midt i billedet ses de øst-vestligt gående nedgravninger til jordvarmeanlægget. Tegning: Anne K. Vestergaard/Roskilde Museum.

og er siden opfyldt med affaldslag og muld. Blandt de mange stolpehuller kunne syv huskonstruktioner udskilles, heraf fire langhuse, to driftsbygninger og et *grubehus* – altså en form for nedgravet værkstedshytte. Hen over feltet var desuden nedgravet et jordvarmeanlæg af nyere dato.

Bebyggelsen

Blandt de mange stolpehuller blev syv huskonstruktioner erkendt. Der var fire treskibede langhuse med op til seks sæt tagbærende stolper (hus I, VII, VIII og X), en mindre treskibet driftsbygning med to sæt tagbærende stolper (hus VI), et 4-stolpeanlæg (hus II) og et grubehus (hus XI). (Fig. 3 og 4.) Treskibede huse er opbygget således, at det er stolpepar på række, der har båret tagets vægt. De har haft vægge, ofte beklædt med lerklining. Der er da også fundet rester af lerklining i enkelte af stolpehullerne på pladsen. De fleste af langhusene er, som det oftest ses, bygget i en øst-vestlig retning. Dette er også tilfældet her med undtagelse af hus X, der ligger nordvest-sydøstligt placeret på feltet. Langhusene på pladsen tolkes som anvendt til beboelse.

Udover beboelseshuse ses også to bygninger, der antages at have været anvendt som driftsbygninger: hus II og VI. 4-stolpeanlægget, hus II, er en type bygning, der menes at have været anvendt til opbevaring og tørring af hø og halm, men dets egentlige funktion er ud fra arkæologiske kilder usikker. Hus VI tolkes ud fra dets størrelse som en form for driftsbygning.

Fig. 4. Grund 1-2, samt 10 og det sydligste af vejtracéet på ortofoto. Huskonstruktionernes estimerede omfang er markeret med gråt, stolpehullerne og grubehuset er markeret med farve. Tegning: Anne K. Vestergaard/Roskilde Museum.

Fig. 5. Fund fra grubehuset. Til venstre ses tenvægten med de koncentriske cirkler. Til højre smedeaffald med hhv. svejsekugler og smedeskel. Foto: Anne K. Vestergaard/Roskilde Museum.

Grubehuset har som de øvrige bygninger haft et sæt tagbærende stolper, dog er de placeret i hver gavl. Derudover har gulvet været nedgravet, hvilket er en byggemåde, der ikke er usædvanlig for værkstedshytterne i den yngre jernalder.

På udgravningsfeltet er det ikke lykkedes at erkende hegn, der kan have opdelt bebyggelsen i gårde; dog ligger husene placeret i grupperinger, der kan udgøre mindre gårdsenheder. Nordligst ses hus I, der er C14-dateret til årene omkring år 300 e. Kr.¹ Dette hus skal muligvis tilknyttes den lille driftsbygning, hus II. Midt på udgravningsfeltet ligger hus VII, der ligeledes er C14-dateret til omkring år 300 e. Kr.² Hertil kan hus VI muligvis tilknyttes som driftsbygning.

Sydligst ligger langhusene VIII og X, der er dateret til det 9. årh. e. Kr. Disse ligger dog meget tæt op ad hinanden, og det er da muligt, at der er tale om en gård i to faser. Til denne tidlige vikingetidsgård har grubehuset sandsynligvis haft en funktion som værkstedshytte.

Grubehuset er C14-dateret til det 9. og 10. årh. e. Kr.,³ hvilket stemmer overens med de genstande, der er fundet i huset. Her er der tale om genstandstyper, som ofte ses i lignende bygninger fra vikingetiden. Eksempelvis et fragment fra en hvæssesten af skifer samt to genstande, der kan tilknyttes tekstilarbejde, nemlig en skiveformet tenvægt af sandsten, dekoreret med koncentriske cirkler (fig. 5.), og et fragment af en vævævægt. Der er i Vindinge tidligere fundet genstande og bebyggelse fra vikingetiden, dog primært længere inde mod Vindinges bymidte. Her skal da nævnes, at der i grubehuset desuden er fundet affald fra smedning i form af svejsekugler og smedeskæl. Herved virker idéen om at opføre en smedje – med den brandfare, som følger med – lidt væk fra den øvrige vikingetids bebyggelse som en plausibel forklaring på husets og gårdens isolerede placering.

Grøfter

I søgegrøfterne fra prøvegravningen, samt på flere af grundene, kunne op til 11 større eller mindre grøfter erkendes. Der er ved de tidligere udgravninger på gravpladsen nord for undersøgt lignende grøfter, hvor de er blevet opfattet som afgrænsninger og en mulig opdeling af gravpladsen. Desværre ligger grøfterne på udgravningsfelterne ikke i et system, der opdeler de forskellige bygninger i gårdenheder, og det har da heller ikke været muligt at datere grøfterne og finde ud af, om de er samtidige med de øvrige anlæg på pladsen. Derfor er deres funktion stadig uvis.

Fig. 6. De to sydligste kogestensgrubebælter på ortofoto. Kogestensgruberne er markeret med mørk grå. De farvede anlæg er huskonstruktionerne.
Tegning: Anne K. Vestergaard/
Roskilde Museum.

Kogestensgrubebælterne

En stor andel af de anlæg, der blev undersøgt på udgravningen, var de såkaldte kogestensgruber. Det er nedgravninger, som er fyldt med varmpåvirkede sten og trækul. På pladsen ses hele tre grupperinger af disse kogestensgruber. Fælles for alle tre kogestensgrubebælter er, at de primært har været nedgravet i pløjelaget, dermed ser vi som arkæologer kun bunden af dem i og med, at man ved udgravninger afgraver mulden helt ned til undergrunden. De to sydligste kogestensgrubebælter består af cirkulære anlæg, der ligger mere eller mindre tilfældigt i forhold til hinanden. (Fig. 6.) Der er intet synligt mønster i deres nedgravning udover, at de ikke rører hinanden. Dette kan betyde, at de i deres funktionstid har været synlige, hvorved man bevidst har gravet en ny grube et andet sted.

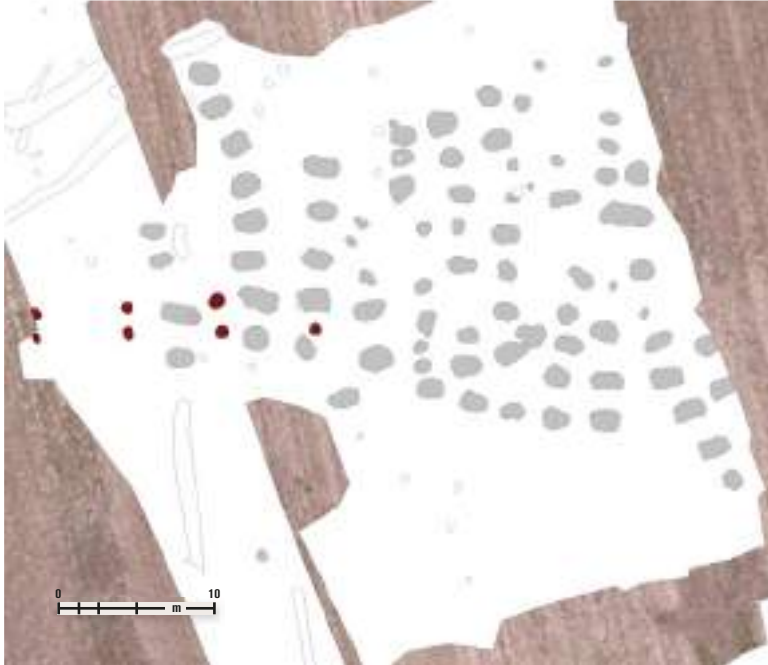

Fig. 7. Det nordligste kogestensgrubefelt på ortofoto. Kogestensgruberne er markeret med mørk grå. De farvede anlæg er huskonstruktion VII, der stratigrafisk ligger under kogestensgrubebælterne. Tegning: Anne K. Vestergaard/Roskilde Museum.

Det forholder sig anderledes med det nordligste kogestensgrubebælte. (Fig. 7.) Dette består af større rektangulære, øst-vest orienterede gruber, der ligger på rækker både i nord-sydlig og i øst-vestlig retning. Et andet interessant træk er, at en af kogestensgruberne er placeret oveni et stolpehul fra hus VII. Normalt dateres kogestensgruber til tiden omkring yngre bronzealder-førromersk jernalder med enkelte komplekser til op efter Kristi fødsel. Det interessante ved disse kogestensgrubebælter er, at fem af kogestensgruberne er C14-dateret til romersk jernalder. Med nogen forbehold kan disse dateringer overføres til kogestensgrubebælterne som helhed, hvilket betyder, at det sydligste er fra det 1.-2. årh. e. Kr. og de to øvrige fra det 3.-4. årh. e. Kr.

Kogestensgrubebælternes funktion er ofte omdiskuteret i faglige kredse. Tolkningerne lyder oftest, som navnet også antyder, at man har anvendt disse anlægstyper til tilberedning af mad. Andre tolkninger, der hyppigt bliver taget op, især i forbindelse med kogestensgruber i større omfang, angår det rituelle aspekt. Det rituelle er dog en svær størrelse at have med at gøre i arkæologi, og det er også tilfældet her, da der hverken er bygninger eller genstande, som tyder på direkte kultisk brug. En nyere tolkning omhandler en mere verdslig brug: ølbrygning. Der blev under udgravningen observeret, at der på flere af de brændte sten sad fastbrændte belægninger på. Disse sten er sendt til Nationalmuseets naturvidenskabelige afdeling til videre undersøgelse.

Fig. 8. Snit af grubehuset set fra nord. Med rødt er markeret nedgravningen til gulvet, nu fyldt med kulturlag. De grønne markeringer er de tagbærende stolper, der har båret taget. Foto og tegning: Anne K. Vestergaard/Roskilde Museum.

Fund

Genstandsmaterialet fra udgravningen er relativt sparsomt og består primært af keramik, forkullet korn og fragmenterede dyreknogler. Keramikken er grov, tykvægget, ukarakteristisk og med ganske få rande bevaret. Rande er ellers et af de elementer på et lerkar, som en arkæolog hyppigst bruger til datering. Dog kan keramikens magring, brænding og generelle udseende minde om bopladskeramikken, som den kendes fra vikingetiden.

Det anlæg, der var rigest på fund, var grubehuset (hus XI). I husets nederste lag fandtes en del forkullet korn, en fragmenteret vævevægt, en tenvægt, et fragment af en hvæssesten, en halv grøn glasperle, smedeaffald, keramik og korroderede jerngenstande (fig. 5). Genstandene er ikke til at typebestemme og datere præcist, men er ikke ualmindelige at finde i grubehuse fra vikingetiden.

Konklusion

Området ved Stålmosegård har været attraktivt igennem betydelige afsnit af forhistorien. De ældste aktiviteter, undersøgt på udgravningsfeltet, er foregået i ældre romersk jernalder omkring det sydligste bælte med kogestensgruber, hvor der er blevet tændt bål og opvarmet sten gang på gang. Den præcise anledning til dette kendes endnu ikke.

Bebyggelsen på pladsen er C14-dateret til yngre romersk jernalder og vikingetid. Husene fra yngre romersk jernalder kan deles op i to mindre gårdsenheder, hver med et beboelseshus og en driftsbygning. Samtidig med, eller umiddelbart efter, har man endnu en gang tændt bål og opvarmet sten, denne gang med hele to forskellige bæltter med kogestensgruber.

Sydligst på pladsen ses en vikingetidsgård, muligvis i to faser. Gården består af to langhuse og en værkstedshytte. Genstandsmaterialet herfra kunne tyde på, at der har foregået smedning i større eller mindre omfang. Dette kan muligvis forklare gårdens yderlige placering i forhold til anden vikingetids bebyggelse i området.

Jernalderen i Vindinge

Forud for udgravningerne ved Stålmosegård var det klart, at området lå lige op ad en tidligere undersøgt gravplads fra yngre romersk jernalder. Denne plads er undersøgt over flere omgange, og man har allerede tidligt spekuleret over, hvor den tilknyttede bebyggelse kunne findes. Gravpladsen ligger, ligesom den nyligt undersøgte bebyggelse, på en sandet banke, der strækker sig fra det gamle Vindinge og nordpå. Og umiddelbart øst for villakvarteret omkring Sandvejen er desuden undersøgt et område ved Vindinge Østergård. Her fandtes ligeledes bebyggelse fra romersk jernalder. Det er meget muligt, at de udgravede huskonstruktioner skal knyttes til gravpladsen, og at resten af bebyggelsen har ligget under villakvarteret på den sandede banke imellem Vindinge Østergård og det udgravede område.

Administrative data

ROM 555, STÅLMOSEGÅRD ETAPE 1, stednr. 2.05.12-31, matr.nr. 24a af Vindinge By, Vindinge Sogn, Tune herred, Københavns amt.

Roskilde Museum var ansvarlig for undersøgelsen, og al originaldokumentation opbevares på museet.

KSE Ejendomme ApS afholdt udgifterne til den arkæologiske nødudgravning mv. i sin egenskab af bygherre.

Udgravningens forløb

Før udgravningens opstart aftaltes det med bygherre, at forløbet skulle foregå over flere omgange. Det pågældende område er altså undersøgt over tre særskilte budgetter. Det arkæologiske arbejde påbegyndtes med afrømning af muld, derefter indmåling og registrering af de fundne anlæg og indsamling af prøver. Udgravningerne i september til oktober 2012 samt april til maj 2013 forløb uden store problemer. Derimod var udgravningerne i december 2012 samt januar til februar 2013 hårdt ramt af sne og frost, hvilket besværliggjorde og forlængede arbejdet på feltet.

Ved udgravningen deltog stud.mag. Marion Ree, stud.mag. Sigrid Oppland, stud.mag. Sofie Jørgensen, arbejdsmand Niels K. W. Nielsen, arkæolog Bo Jensen og stud.mag. Ingeborg Sæhle. Den daglige ledelse blev foretaget af stud.mag. Anne K. Vestergaard, mens udgravningsansvarlige var mus.insp. Tom Christensen og mus.insp. Ole T. Kastholm. Opmåling med GPS blev foretaget af mus.insp. Cille Krause samt stud.mag. Anne K. Vestergaard. Med metaldetektor assisterede Tommy H. Olesen og Carsten Westergaard. Muldafrømningen blev udført af en maskinfører fra M.J. Ericsson A/S samt af bygherres entreprenør på stedet. Ved ekstra muldafrømning assisterede den tidligere lodsejer, Axel Nielsen, med egen maskine.

Udgravningsmetode og dokumentation

Som ved de fleste andre arkæologiske fladeundersøgelser anvendtes en bæltegravemaskine med en 2 m bred rabatskovl til afrømning af feltet. De kulturhistoriske anlæg blev indridset, afmærket og indmålt med GPS og herved georefereret horisontalt i Euref 89 UTM zone 32 og vertikalt i DVR 90. Efter indmåling med GPS blev anlæggene nummereret fortløbende efter anlægsnummereringen på udgravningerne på gravpladsen nord for, i og med at udgravningen hører under samme journalnummer. Anlæggene blev herefter registreret ved udgravning, fotografering og indtegnning på millimeterkvadreret tegnefolie i målestok 1:10. Der blev taget jordprøver af de tagbærende stolper i husene samt fra flere af kogestensgruberne. Herfra blev også indsamlet sten med belægninger til videre undersøgelser. Grubehuset blev, grundet mangel på tid, snittet med maskine og ellers registreret efter normal procedure. Da kogestensgruberne lå højt i pløjelaget, blev de i første omgang prioriteret højt, og mulden blev derfor ikke trukket af til undergrundsniveau i vejtracéets sydlige del. På resten af udgravningen blev mulden afrømmet som normalt.

Noter

- 1 C14-dateringen er udført af Lunds Universitet. Hus I: Prøve-nr. LuS 10685: 1780 ± 40 BP, kal. 130-350 e. Kr. (95,4% sikkerhed). Prøve-nr. LuS 10686: 1670 ± 40 BP, kal. 250-435 e. Kr. (90,6% sikkerhed). Prøve-nr. LuS 10687: 1695 ± 40 BP, kal. 245-420 e. Kr. (95,4% sikkerhed). Højeste nøjagtighed inden for 2σ er valgt.
 - 2 C14-dateringen er udført af Lunds Universitet. Hus VII: Prøve-nr. LuS 10688: 1765 ± 40 BP, kal. 205-385 e. Kr. (83,2% sikkerhed). Højeste nøjagtighed inden for 2σ er valgt.
 - 3 C14-dateringen er udført af Lunds Universitet. Hus XI: Prøve-nr. LuS 10695: 1095 ± 40 BP, kal. 865-1025 e. Kr. (94,4% sikkerhed). Prøve-nr. LuS 10696: 1170 ± 40 BP, kal. 765-975 e. Kr. (95,4% sikkerhed). Højeste nøjagtighed inden for 2σ er valgt.
-

Litteratur

Høj, M. 2004: Bygherrerapport for arkæologisk udgravning af gravplads fra 300-tallet. I: *ROMU 2004, Årsskrift fra Roskilde Museum*, s. 180-190.

Jensen, J. 2006: *Danmarks oldtid. Ældre Jernalder 500 f. Kr.–400 e. Kr.* 2. udgave, 1. oplag. Gyldendal.

Kastholm, O. T. 2008: Vindinge Østergård. Gruber fra yngre bronzealder og bebyggelse fra yngre romersk jernalder. I: *ROMU 2008, Årsskrift fra Roskilde Museum*, s. 112-120.

Martens, J. 2001: Kogegruber i syd og nord – samme sag? I: *Varia 58. De gåtefulle kokegruber*. Red.: Gustafson, L., Heibreen, T. & J. Martens. Kulturhistorisk Museum Fornminneseksjonen. Kokegrupseminaret 31. november 2001. Universitetet i Oslo. Oslo 2005, s. 37-56.

Beboelse ved Lejre Ådal i bronzealder og jernalder

147

Af Sofie Laurine Albris

Digteren Johannes Ewald (1743-1781) havde en nær tilknytning til den velhavende hørkræmmerfamilie Hulegård, navnlig til Oluf Hulegårds datter Arendse, der var hans store kærlighed. Den navnkundige families slægtsgård, Hulegård, ligger i Allerslev sogn, netop på det sted i landskabet, hvor terrænet omkring Ledreborg Å åbner sig i en bred ådal mod øst. (Fig. 1.)

Fig. 1. Undersøelsesområdet er markeret med rødt.

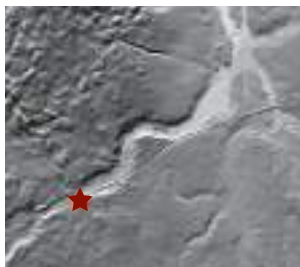

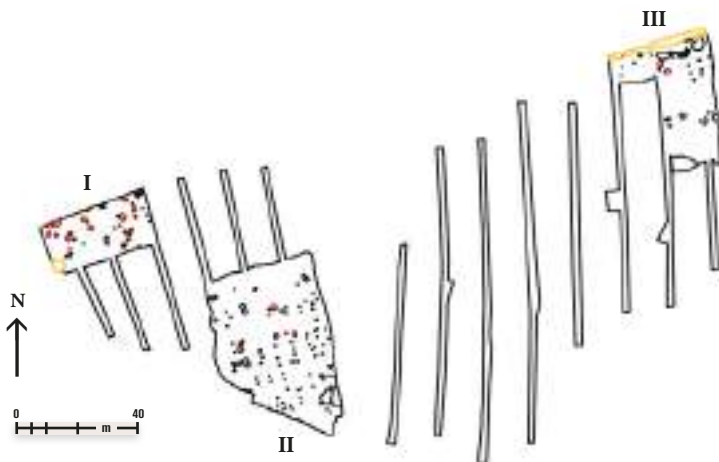
Fig. 2. Terrænet omkring Hule Mølle (rød stjerne) på Danmarks Højdemodel.

Området har også været beboet i en fjernere fortid, hvilket endnu ses på de mange gravhøje i det kuperede landskab. Her falder terrænet dramatisk fra begge sider ned mod den kraftigt strømmende å. På sydsiden af åen ligger et mindre plateau, der gennemskæres af en lille træbevokset slugt, hvori der strømmer en bæk. (Fig. 2.) Stedet er ideelt til en oldtidsbebyggelse, og det var derfor ikke uventet, da Roskilde Museum ved forundersøgelser i 2011 stødte på levn fra bronzealder og jernalder netop her. Man fandt blandt andet et lille stykke forgyldt sølv, som stammede fra tiden omkring år 400 e. Kr. (Se fig. 8.) Undersøgelserne var foranlediget af den forestående udvidelse af jernbanen mellem Lejre og Vipperød, og det blev på baggrund af fundene besluttet at gennemføre en udvidet arkæologisk udgravning her ved Hule Mølle.

Udgravningsfelterne

Fra slut november til start januar gennemførte museet en arkæologisk udgravning af i alt 3220 m² fordelt på tre felter. (Fig. 3.) Pløjemulden blev fjernet med en gravemaskine, hvorefter undergrunden fremstod som en lys flade bestående af gulbrunt sandet ler med grusede områder. I denne flade blev registreret 206 mørke plamager, der var spor efter fortidens nedgravede konstruktioner. Af disse var 117 fra stolpehuller, men der fandtes også andre anlæg på felterne.

Fig. 3. Oversigt over felterne.

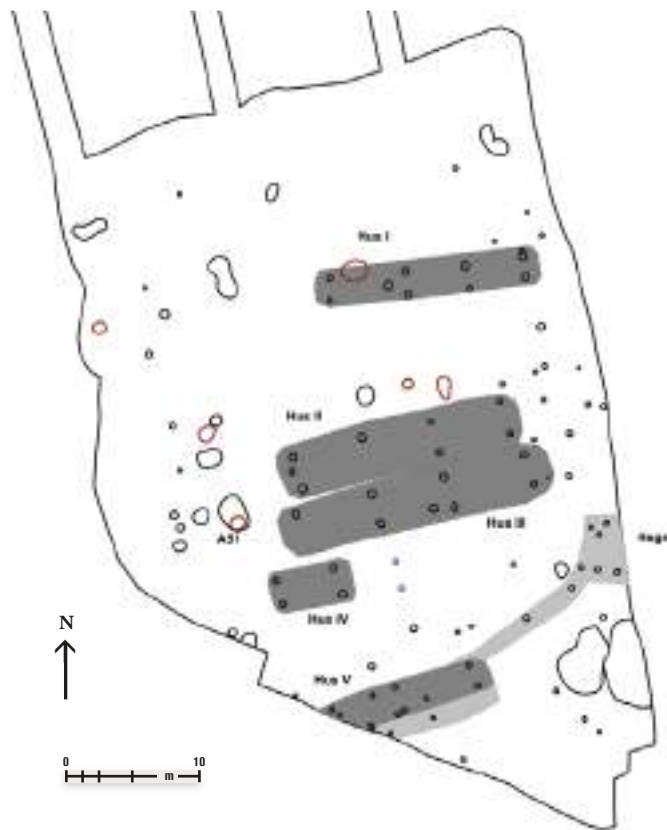

Fig. 4. Felt II.

På felt I længst mod nordvest, nedenfor skråningen mod Ledreborg Å, undersøgte et område på 605 m² med i alt 24 såkaldte kogestensgruber. Disse er nedgravninger på op til 2 m i diameter med et brandlag med trækul i bunden samt større eller mindre mængder ildskørnede sten. Undergrunden her var sand med mørke, grusede pletter, og mulden over var meget tyk, op til ca. 120 cm. Jorden må være flyttet hertil, efter at kogestensgruberne er anlagt i oldtiden, sandsynligvis ved pløjning. Der var også spredte stolpehuller og nedgravninger med gråbrun sandet fyld.

Langt størstedelen af de undersøgte spor fandtes på felt II, ovenfor felt I, på den oprindelige bakketop, der i dag gennemskæres af en sænket vej. I oldtiden var dette formentligt et ubrudt plateau, cirka dobbelt så stort som i dag. På feltet blev afdækket i alt 1730 m². (Fig. 4.) Ved forundersøgelsen var her blevet observeret mindst to huse, og ved udgravningen kunne yderligere tre konstruktioner identificeres, således at der på feltet findes i alt fem huse, som ligger orienteret øst-vest (hus I-V). Desuden må visse af de spredte stolpehuller stamme fra hegn. Her var også nedgravninger med

materiale fra ældre førromersk jernalder (ca. 500-400 f. Kr.) og et ovanlæg fra yngre bronzealder (ca. 1100-500 f. Kr.).

I området øst for den lille slugt med vandløbet, der gennemskærer plateauet, var fremkommet spredte arkæologiske spor i forundersøgelsen, og i det nordøstlige hjørne blev dette felt (felt III) udvidet til et areal på i alt 885 m². Sporene på feltet klyngede sig sammen i den nordlige ende, ud mod skrænten, hvor der i prøvegravningen var fundet et hus (hus VI). Ved afrømningen måtte vi tage mere muld af end forventet, da en del jord tilsyneladende var pløjet ud over skrænten og overlejrede nogle anlæg, der lå på kanten. Under muldlaget fremkom gruber og nogle parallelt løbende grøfter lige nord for huset.

Bebyggelsen ved Hule Mølle

De seks huse, der kunne udskilles blandt stolpehullerne, fik numrene hus I-VI. De var alle såkaldte treskibede langhuse, hvor konstruktionen består af to rækker jordgravede tagbærende stolper. Ingen af husene havde spor af vægge, gavle eller døre bevaret.

På felt II fandtes spor efter fem huse og nogle rester af hegn, som tilsammen har dannet et lille gårdsanlæg. De større huse kan ikke have stået opført samtidig, dertil har de ligget alt for tæt. Gårdsanlægget må derfor have haft mindst to faser. På henholdsvis den nordlige og sydlige side af gården lå et par mindre huse, hus I og V. Hus I bestod af fire sæt tagbærende stolper, hvor de yderste sæt var trukket lidt sammen i forhold til de midterste. Husets oprindelige længde og bredde kan ikke afgøres, men konstruktionen måler 14 m mellem de yderste tagbærende sæt og 1,2 m ved det bredeste stolpespænd. Den kan derfor vurderes at have været op til 18 meter lang og 4,5-5 m bred. Hus V havde en lignende smal konstruktion med 2½ sæt tagbærende stolper, hvor det yderste sæt står trukket lidt sammen i forhold til det midterste. Denne konstruktion kan have været op til 13 meter lang og 4,5 m bred, men en del af dette hus lå udenfor feltgrænsen, da vejen skærer gennem området. Den lange, smalle konstruktion er typisk for huse fra den yngre jernalder (efter 375 e. Kr.). Den kan imidlertid

også skyldes, at disse mindre huse kan have været indbygget i et hegn om de tre øvrige huse i gårdsanlægget, som er noget bredere.

Hus II består af 3½ sæt tagbærende stolper, hvor de to vestligste var dybere og kraftigere end de øvrige. I det næstyderste sæt mod vest mangler en tagbærende stolpe, men huset er ellers meget regulært. Der er et spænd på ca. 2 m mellem de tagbærende stolper i alle sæt og en afstand på ca. 4,8 m mellem alle stolpesættene. Huset kan derfor have været op mod 21 m langt. Ud for det østligste sæt er der flere spor, som kan have indgået i vægge eller gavl, men egentlige strukturer kunne ikke påvises. Konstruktionen repræsenterer formentlig hovedbygningen i gårdens ene fase.

Hus III består af 3½ sæt kraftige tagbærende stolper. Den sydlige tagbærer i det yderste vestlige sæt kunne ikke lokaliseres sikkert, da nogle andre nedgravninger forstyrrede fladen. Huset har et spænd på ca. 1,75 m mellem alle de tagbærende stolpesæt. Det centrale rum er en anelse mindre end de to yderste med en afstand på ca. 5 m mellem stolpesættene, mens de to yderste rum måler ca. 5,5 m på langs. Huset kan derfor have været op mod 22 m langt og 5 m bredt. Der var ingen vægstolper bevaret, men nogle stolpehuller omkring den østlige gavl kan have forbindelse til huset. Også denne konstruktion repræsenterer formentligt hovedbygningen i en af gårdsanlæggets faser.

Hus IV var en mindre konstruktion på fire stolper, som fremkom allerede i prøvegravningen. Bygningen har måske haft et yderligere østligt sæt, men det kunne ikke afgøres sikkert. Der var ca. 4 m mellem sættene og et spænd på ca. 1,5 m mellem de tagbærende stolper. Proportionerne er således lidt mindre end hus II og III, men bygningen er bredere end de mere yderligt placerede hus I og hus V. Huset må derfor være en mindre bygning tilhørende en af gårdsanlæggets faser. Det er formentlig ikke samtidigt med hus III, da disse to ligger meget tæt op ad hinanden.

En række stolpehuller i området øst for hus V kan være rester af et hegnsløb, der har tegnet en bue sydøst om gårdsanlægget. Forløbet ender mod nord med tre stolper, der danner en forstærket indgang i hegnets hjørne mod øst. Sådanne indgangskonstruktioner, der består af en lille række tæt stillede stolper, er påvist ved jernaldergårde i Jyllinge og ved

Hyrdehøjskoven vest for Roskilde.¹ Overfor disse stolper burde være en tilsvarende række, men her står i stedet tre stolper i en lille trekant. Hegnets art og udseende kan ikke bestemmes nærmere, men det er sandsynligt, at hus V har indgået i dette forløb, enten som overdækket hegn eller som egentligt hus. Hegnet kan også have tegnet en bue vest om gårdsanlægget, hvor der var enkelte spredte stolpehuller.

På felt III kunne blot påvises et enligt hus, hus VI, der lå orienteret øst-vest i den nordlige del af feltet. (Fig. 5.) Bygningen ligger få meter fra skrænten mod nord med udsigt til højdedraget på den anden side af slugten. Den bestod af tre sæt tagbærende stolper, som var meget regulære. Huset har formentlig haft flere stolpesæt mod øst udenfor det areal, der berøres af baneudvidelsen. Det yderste, vestlige sæt står trukket lidt sammen med et spænd på 2,2 m, og afstanden mellem sættene er ca. 3 m. Dermed er det centrale rum i huset nærmest kvadratisk. Husets oprindelige længde og bredde kan ikke afgøres, men konstruktionen har været minimum 9 m lang og 5 m bred. Huset var af en ældre type end bygningerne på felt II, og et lerkarskår fra et stolpehul placerer det i ældre romersk jernalder, i perioden lige efter Kristi fødsel.

Fig. 5. Felt III med hus VI.

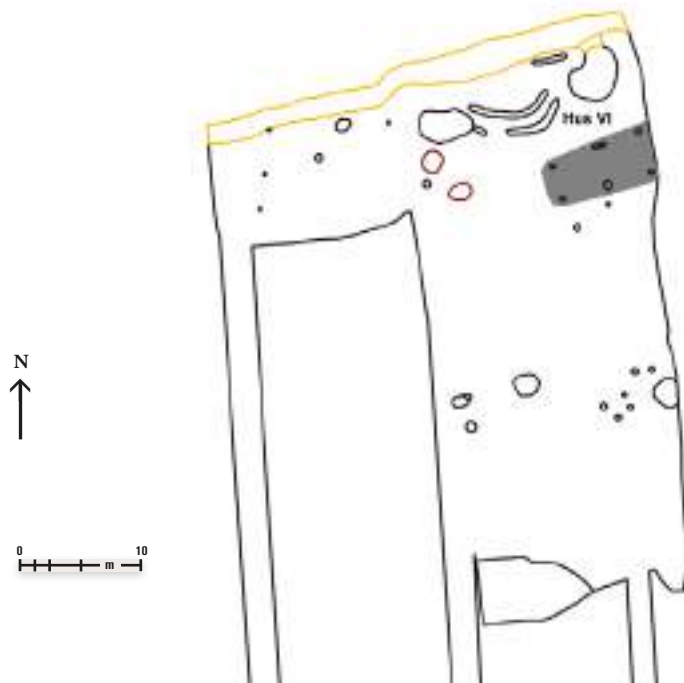

Fig. 6. En af de store nedgravninger i den nordlige del af felt III. Foto: Laurine Albris/Roskilde Museum.

Under den udpløjede jord i den nordlige del af felt III fremkom to parallelle, buede grøfteforløb, der lå orienteret Ø-V mellem to store nedgravninger. Grøfterne fremstod meget jævnt i fladen og lå lige der, hvor terrænet begynder at hælde voldsomt ned mod ådalen. Det synes naturligt at placere et hegn eller en afgrænsning på dette sted, men grøfterne er usædvanlige og vanskelige at tolke. De var 30 cm brede og meget regelmæssige med en indbyrdes afstand på ca. 60 cm. Deres form, opfyldning og beliggenheden i landskabet taler for en datering til oldtid. Fra grøfterne forefindes ingen fund, men de formodes at have en relation til gruberne på begge sider. Disse to nedgravninger var 3-4 m brede og op mod 1 m dybe. De nederste lag tyder på, at gruberne har stået åbne i oldtiden, og at der til tider har stået vand i dem. (Fig. 6.) De øvre lag var mørke med meget trækul, brændt ler og keramik. Der er formentlig tale om huller, hvor man har hentet ler til husenes vægge, og som efterfølgende er blevet fyldt op med affald.

Et ovnanlæg fra yngre bronzealder på felt II

På felt II fremkom en anden speciel konstruktion, nemlig et ovnanlæg, der formentlig har været til brænding af keramik.² Ovnens fremstod markant i fladen som en plamage af brændt ler med en kogestensgrube i den ene ende. (Fig. 7.) Den nordlige del var ca. 50 cm dyb og bestod af tæt pakkede lag af brændt ler. Der er sandsynligvis tale om en sammenstyrtet

Fig. 7. Ovn set fra nord. Foto: Laurine Albris/Roskilde Museum.

ovnkappe. Under udgravning viste leret sig at ligge i sammenhængende klumper eller formationer, som dog var så dårligt brændt, at de ikke kunne tages op i sammenhængende stykker. På nogle stykker var aftryk af vidjer, og i bunden var lerlaget fladt. Heri fandtes også mange skår af større, grove lerkar. Skårene fra ovnen dateres til yngre bronzealder (1100 til 500 f. Kr.). Desuden optrådte en del flintafslag og en flintskraber.

Gruber på felt II

På felt II fandtes flere nedgravninger opfyldt med affaldsmateriale. I feltets sydøstlige hjørne lå et system af større, sammenhængende gruber, som ved udgravning viste sig at bestå af mindst tre, større nedgravninger fra oldtiden. De var mellem 60 og 110 cm dybe og bestod af flere lag, hvoraf nogle var meget mørke og trækulsholdige, og nogle var kraftigt opblandet med undergrundsmateriale.

Syd for den nordvestligste tagbærende stolpe i hus III lå en ca. 53 cm dyb nedgravning med en bred, rundet bund. Nederst var et meget sort lag, som indeholdt mange fund, deriblandt siden af et kraftigt forrådskar. Desuden fremkom et lille øre eller øsken fra et sortbrændt lerkar og dele af en eller flere blokke af ler, ornamenteret med linjer og indridsninger, som kendes fra den ældre del af førromersk jernalder. Der dukkede også et fint forstenet søpindsvin op samt flere flintafslag og en skraber af flint.

Dateringer

Aktiviteterne ved Hule Mølle kan på baggrund af fundene placeres indenfor en længere periode mellem yngre bronzealder og den tidligste del af yngre jernalder (ca. 1100 f. Kr. til ca. 550 e. Kr.). Kogestensgruberne på felt I nedenfor skrænten er ikke dateret, men denne type nedgravninger er almindelige for yngre bronzealder. I ovnanlægget blev fundet keramik med et pålagt lag af sand på ydersiden, såkaldt beklaskning. Dette lag

skulle forhindre karret i at glide mellem hænderne og er også typisk for yngre bronzealder. Tilsvarende skår blev fundet i nogle af gruberne på felt II. Andre gruber her skal dog henføres til den første del af den efterfølgende periode, førromersk jernalder, hvilket især fundet af den ornamenterede lerblok bevidner. Disse blokke ligner mursten, men er meget dårligt brændt og har formentlig indgået i en konstruktion omkring et ildsted. Hvor kogegruberne og ovnen først og fremmest indikerer tilstedeværelsen af et produktionsområde i bronzealderen, fortæller fund af knogler og en del keramik om en regulær beboelse i den tidlige jernalder.

De udgravede huse er dels dateret gennem fund af keramik fra stolpehullerne, dels ud fra husenes grundplaner. Huset på felt III kan både på grundlag af keramik og hustype bestemmes som det ældste, da det henføres til ældre romersk jernalder. Grøftesystemet nord for huset kunne ikke dateres, men på øst- og vestsiden heraf fandtes skår, der synes at være fra yngre romertid eller germanertid. De mere smalle huse på felt II er typologisk af lidt yngre karakter og stammer formentlig fra overgangen mellem yngre romersk jernalder og ældre germansk jernalder. Husene formodes derfor at udgøre to faser af et lille gårdsanlæg fra 4.-5. århundrede e. Kr. Denne datering korresponderer med et keramisk skår fra et stolpehul i hus IV og med det detektorfundne sølvstykke, der blev fundet inden undersøgelsesnes start. (Fig. 8.) Efter at udgravningen atter var dækket til, blev endnu et stykke sølv fundet med metaldetektor nær findestedet for det første. Sølvstykkerne er fundet på skråningen mellem felt I og II, og det er muligt, at de stammer fra en udpløjet sølvskat.

Det er således klart, at udgravningen har afdækket spor af aktiviteter i flere faser, men har ikke kunnet afgøre bebyggelsens fulde udstrækning. Det skyldes dels, at området er nedslidt af pløjning, dels anlæggelsen af vejen og omlægningen af det lille åløb, som må have berørt det bebyggede område.

Yngre bronzealder og jernalder omkring Ledreborg og Lejre ådale

Ved udgravningen blev afdækket et aktivitetsområde med nedgravninger, kogestensgruber og et ovnanlæg fra yngre bronzealder og ældre førromersk jernalder i det vestlige område ved felt I og II. Det blev desuden erkendt i

Fig. 8. Det lille stykke forgyldte sølv, der formentlig stammer fra et dragspønde.
Foto: Ole Kastholm/
Roskilde Museum.

alt seks treskibede langhuse, heraf lå de fem på felt II og et på felt III. Husene på felt II tolkes som et gårdsanlæg i mindst to faser fra 4.-5-årh. e. Kr. Anlægget har formentlig været omgivet af et hegn, som har haft indgang mod sydøst, og hvori hus I og V har indgået. Det undersøgte hus på felt III kunne kun delvist afdækkes. Det dateres til ældre romersk jernalder og synes således at være ældre end de store gruber ved skræntens kant, umiddelbart nord herfor.

Landskabet langs denne del af Ledreborg Å bærer stærkt præg af beboelse oldtiden igennem. Her findes mange dysser og gravhøje fra yngre stenalder og bronzealder, hvoraf flere er synlige fra udgravningen. Sognet har i flere omgange været genstand for arkæologiske undersøgelser, særligt omkring Gl. Lejre og sognebyen Allerslev, samt i forbindelse med anlæggelsen af Ledreborg golfbane. Et særligt træk i landskabet er en hyppig forekomst af kogestensgruber, som anlæggene på felt I må ses i lyset af. I prøvegravningen fandtes yderligere kogestensgruber lige syd for vejen.

Både nord og syd for Hule Mølle er der i skovområder langs åen registreret marksystemer fra sen bronzealder og den ældre del af jernalderen.³ Ved undersøgelserne omkring Ledreborg Gods mod nordøst er desuden dokumenteret en lang række spor fra denne periode, i karakter svarende til fundene fra Hule Mølle.⁴ F.eks. er nedgravninger med ornamenterede lerblokke og keramik også fundet ved Ledreborg. Undersøgelsen ved Hule Mølle bidrager dermed til billedet af en ekstensiv brug af landskabet gennem yngre bronzealder og ældre jernalder med grubesystemer og oldtidsagre. Marksystemernes brug ophører i yngre romertid, hvor bebyggelsen generelt synes at blive lagt om.⁵ I yngre jernalder etableres et magtcenter ved det nuværende Gl. Lejre længere nede ad åen og i fugleflugt blot 3-4 km fra Hule Mølle. Den yngre del af bebyggelsen ved Hule Mølle skal formentlig ses som en mindre gård, der har været underlagt storgården ved Lejre. Fundet af de to sølvstykker understreger denne forbindelse, og det skal desuden bemærkes, at der i et lille mosehul ca. 500 m syd for bopladsen er fundet en guldring fra jernalderen.

Forløb, opmåling og dokumentation

Udgravningen begyndte den 28/11 2011 og sluttede den 6/1 2012. Muld-afrømningen blev foretaget i de første 3-4 arbejdsdage, og målesystemer blev lagt ud i de pauser, der opstod, når maskinen måtte flytte jord. Efter muld-afrømningen afsøgte volontør Kaare Bøgh-Jensen bunker og mark-overflade med metaldetektor.

Iagttagelses- og arbejdsforholdene varierede, men var generelt dårlige, bl.a. på grund af årstidens lave og sparsomme lys. Vejret var varmt for årstiden med dagtemperaturer omkring -2 til 8° C, men der var mange dage med regn og enkelte med kraftig blæst. Dele af felterne og de udgravede anlæg stod ofte under vand, og fladen var generelt våd.

På hvert udgravningsfelt udlagdes et traditionelt målesystem bestående af et koordinatsystem, opsat med jernsøm, orienteret retvinklet i forhold til verdenshjørnerne og stigende mod hhv. øst og nord. Målesystemet og feltgrænserne blev efterfølgende georefereret med GPS i Euref 89 UTM zone 32.

På hvert felt blev oprettet et fikspunkt på jernrør, som blev indmålt med GPS og dermed georefereret i DVR90. Ved hjælp heraf blev overfladeniveauet på de vigtigste anlæg indført på de håndtegnede planer. Endvidere foretoges en terrænopmåling med GPS.

Udgravningsmetode

Ud fra forundersøgelsens resultater blev der udpeget tre interesseområder, hvor muldlaget blev afrømmet med en 28 tons gravemaskine på bælder, påmonteret en 2 m bred rabatskovl. Fyldskifter, som kunne iagttages i fladen, blev indridset med skovl og markeret med bambuspinde. Ved hjælp af det udlagte målesystem blev fladen herefter tegnet i skala 1:50 på A3-tegnefolie. Anlæggene blev primært snittet med spade eller skovl, sekundært med graveske. En minigraver med 100 cm kipbar rabatskovl blev anvendt til snitning af de største gruber. Omtrent 60% af anlæggene blev udgravet. Her blev vægten lagt på erkendte konstruktioner og centrale, interessante gruber, mens der blot foretoges stikprøver i enkeltstående stolpehuller og de mange kogestensgruber. Da der ofte fandtes keramik i stolpehullerne, blev alle de tagbærende stolpehuller tømt. Jordprøver blev

ligeledes udtaget af alle tagbærende stolpehuller (så vidt muligt fra stolpepor) samt af udvalgte lag i gruber. Nivellementer blev foretaget spredt på feltet med hovedvægt på huskonstruktionerne, men ikke på hvert enkelt anlæg. Profilsnit blev tegnet i 1:10 på tegnefolie. Et enkelt anlæg (A51) blev dokumenteret med en detailtegning af fladen i målestok 1:10. Udvalgte anlæg, primært i husene og de større gruber, blev fotograferet. Ved fotografering anvendtes forskellige digitale spejlreflekskameraer, og optagelserne er, alt efter kameraet, lagret i tiff- eller jpeg-format.

Erkendte anlæg blev nummereret med A-nr. (A1-A206). Fladetegninger blev fortløbende nummereret med T-nr. (T1-T19), og snittegninger med ST-nr. (ST1-ST29). Ved efterfølgende indtastning i Museernes Udgravningsdata (MUD) blev ST-listen indført i T-listen, således at ST1-16 er lig T20-35. Detailtegningen (DT1) blev indført med nummeret T36. Fundnumre er først tildelt ved efterbearbejdningen (x1-x57). Fotos er sorteret og nummereret ved efterbearbejdningen og udspecificeret på fotoliste (foto 1-105). Lister over anlæg, fund, fotos og tegninger er indtastet i Museernes Udgravningsdata (MUD) og forefindes her.

Administrative data

Arkæolog ved Roskilde Museum cand.mag. Ole Thirup Kastholm, der var ansvarlig for den arkæologiske undersøgelse, deltog lejlighedsvis i udgravningen og foretog opmålinger med GPS. Daglig udgravningsleder og beretningsansvarlig var arkæolog, mag.art. Sofie Laurine Albris, der blev assisteret af arkæolog, mag.art. Christina Rein Seehusen og museumsmedarbejder Niels K.W. Nielsen. Arkæolog, ph.d. Bo Jensen, der havde forestået prøvegravningen, deltog en enkelt dag i feltarbejdet, og Kaare Bøgh-Jensen medvirkede som frivillig med metaldetektor. Vi anvendte en gravemaskine leveret af fa. Gorm Hansen & Søn, Roskilde, ført af Evan Jørgensen.

Roskilde Museum var ansvarlig for undersøgelsen, og al dokumentation, korrespondance og originaldokumentation opbevares på Roskilde Museum under j.nr. ROM 2924 HULE MØLLE.

Noter

- 1 Kastholm 2011a, 57; 2011b, 69.
- 2 Se f.eks. Jensen 2003, 147.
- 3 Nielsen 2010, 118 ff.
- 4 Christensen 2007.
- 5 Christensen & Tornbjerg 2009, 37, 41-43, 80.

Litteratur

Christensen, T. 2007: Ledreborg Golfbane. *ROMU. Årsskrift fra Roskilde Museum 2006*, 174-193.

Christensen, T. & S.Å. Tornbjerg 2009: Jernalderbosættelsen i det gamle Roskilde Amt. I: H. Eisen (red.) *Mellem flod og bugt*. Køge Museum – Roskilde Museum. Historisk Samfund for Roskilde Amt, 25-86.

Jensen, J. 2003: *Danmarks Oldtid. Ældre Jernalder 500 f.Kr.-400 e.Kr.* Gyldendal.

Kastholm 2011: Gårde og grøfter – 1000 år ved Hyrdehøjskoven. *6000 år i grøften – arkæologi langs motorvejen mellem Fløng og Roskilde*. Roskilde Museums Forlag, 67-87.

Nielsen, V. 2010: *Oldtidsagre i Danmark. Sjælland, Møn og Lolland-Falster*. Moesgård Museums Skrifter. Jysk Arkæologisk Selskab.

Upublicerede beretninger

ROM 2815. Arkæologisk analyse forud for udbygningen af Nordvestbanen mellem Lejre og Vipperød – strækningen fra Lejre Station til Elverdamså.

ROM 2815. Beretning for arkæologisk forundersøgelse af Nordvestbanen mellem Lejre og Vipperød – strækningen Lejre Station til Elverdamsåen, Allerslev, Kirke-Hvalsø, Kisserup og Særløse Sogne.

ROM 2820 BAUNEGÅRDSVEJ, Jyllinge Sogn.
